

מדרשי שמות בספר שופטים שחריה גרשוני

ראשי פרקים:

1. מבוא – דרישת שמות בתנ"ך
2. מדרשי השמות לאורך ספר שופטים
3. אפילוג – משמעות תופעת דרישת השמות

מבוא – דרישת שמות בתנ"ך

*"רבי מאיר היה דורש שמות. רבי יהושע בן קרח דורש שמות"*¹

מאמר זה מוקדש לסקירה מקיפה של מדרשי השמות של דמויות ומקומות בספר שופטים. על מעמד של מדרשי השמות בספר זה דווקא, כבר כתב נפתלי טור-סיני: "מדרשי שמות גדול תפקידם, כידוע, בכל סיפורי ספר שופטים"². יש אף הסוברים כי לא ניתן להבין את הסיפורים בספר זה ללא מדרשי השמות שבו³.

מדרשי השמות הם סוגה ספרותית רווחת בתנ"ך, המבקשת להסביר את השם על ידי תיאור הסיבה שבעטיה ניתן. מדרש השם מקשר את השאיפה לגילוי סיבתה של התופעה התמוהה, במקרה זה שם שמובנו עדיין אינו ידוע, עם התפיסה שלפיה אין השם תווית

¹ בראשית רבה מ"ב ה', רות רבה ב' ה'. ועיין יומא פ"ג ע"ב: "רבי מאיר הוה דייק בשמא" ובסיפור שם.

² נפתלי הרץ טור סיני, 'פשוטו של מקרא ב', על נביאים ראשונים, ירושלים תשכ"ה. עמ' 44

³ שיחה בע"פ עם ד"ר עמוס גאולה בכ"א טבת תשס"ו. אף אם באמירה זו יש מן ההגזמה, יש לשער שגם גאולה לא יאמר זאת על כל ספר בתנ"ך. כך גם טוען הרב אברהם רמר, 'איש לשבטו', בית אל תשנ"ח, עמ' 125, אך הוא מסייג זאת לסיפורי אבימלך (פרק ט' בספרנו) בלבד.

זיהוי אלא ביטוי למהותו ויישותו של נושא השם⁴. מדובר באחד האמצעים החשובים ביותר בפואטיקה המקראית.

יש להבחין בין שני סוגים של מדרשי שמות:

א. המפורשים – שמות שעם מתן השם, ניתנת גם הסיבה לבחירת שם זה. למשל: "ויקרא האדם שם אשתו חוה, כי היא היתה אם כל חי" (בראשית ג' כ'). לפעמים נתינת ההסבר לשם, מאוחרת מנתינת השם עצמו. למשל: "שם האחד פלג, כי בימיו נפלגה הארץ" (בראשית י' כ"ה). רבים מההסברים המפורשים, 'סוטים' בשיעור ניכר מגזרון השמות כפי שנקבעו במחקרים; הסטיות הן בין ברמה המורפולוגית בין ברמה הסמנטית. בענין זה כתב א"ש הרטום כי: "יש לציין כי פירושי השמות הניתנים במקרא, אין כוונתם תמיד להודיע את הוראתו הראשונית של השם, אלא לומר כי נבחר השם מפני שהוא דומה בצלצולו למילה שלהוראתה יש קשר לאופיו של בעל השם או לנסיבות היוולדו"⁵.

ב. הסמויים – השמות אינם מופיעים בצמוד להסבר השם, אך ניתנו רמזים על מנת להבין את ההסבר. הרמזים מבוססים על מצלול (מטונימיה), רמזים בעזרת מילים נרדפות או קרובות במשמעותן. למשל: "ותלד בן ותקרא את שמו שלה והיה בכזיב בלדתה אותו" (בראשית ל"ח ה'). כשהשורשים של"ה וכז"ב דומים במשמעותם כפי שניתן לראות בסיפור על האשה השונמית (מלכים ב' ד' ט"ז, כ"ח) "לא תשלה אותי", "אל תכזב בשפחתך".

מדרשי השמות נעשו כבר על ידי חז"ל. למשל, במדרש שכל טוב (על בראשית י"ט כ"ב): "סדום – שהיתה כמשרפות סיד" (דרשה זו קושרת את שם העיר לאתר הקרב – 'עמק השידים'). לעיתים חז"ל דורשים שם מקראי, ללא אחיזה בפסוקים או מידע נוסף במקרא על מנת לאמת או לעמת את הנתונים; למשל, דרשת השם מחיאל (ילקוט שמעוני על בראשית ד' ל"ח) "שעתיד להימחות ע"י האל". בדרשות אלו, "נתפסים" בדרך כלל שמות השוליים לעלילה. רשימות שמיות הן כר פורה לדרשות חז"ל⁶.

⁴ עיין הרב אליהו ידיד, 'שבע נביאות', ירושלים, תשס"ה עמ' 15-20, יחיאל נהרי, "מדרשי שמות מקראיים במדרשי חז"ל", בתוך הקובץ 'ואלה שמות' – מחקרים באוצר השמות היהודיים, ר"ג (כרך 2) תשנ"ט, עמ' ל"א-ל"ג, וכן הרב יהודה שביב "איוב – למשמעות השם 'מגדים' ה', אלון שבות תשמ"ז, עמ' 32.

⁵ א"ש הרטום "פירוש קאסוטו", ת"א תשל"ב, בראשית ג' כ'.

⁶ לדוגמא, בדברי הימים, ובדרשות עליהן, למשל, בילקוט שמעוני דברי הימים א' ד', רמז תתרע"ד.

הדרשות האלו גררו לפעמים ביקורת מפי חכמים⁷. לדוגמא: "דרש רבי יהודה: "משא דבר ה' בארץ חדרך ודמשק מנוחתו" (זכריה ט' א') – זהו משיח, שהוא חד לאומות העולם ורך לישראל. א"ל רבי יוסי בן דורמסקית (כלומר בן העיר דורמשק/דמשק): "יהודה, למה אתה מעוות עלינו את הכתובים?! מעיד אני עלי שמים וארץ שאני מדמשק ויש שם מקום ששמו חדרך!". הביקורת הללו (שלעיתים הן כנגד אטימולוגיות מדרשיות שקיימות במקרא עצמו) יוצאות נגד שני עקרונות:

- א. הוצאת השם משימושו הפשוט, כלומר, משם ידוע של מקום (למשל, בבל ששמה נדרש בבראשית י"ט, והביקורת הקיימת על כך בבראשית רבה ל"ח י"א).
- ב. דרשות שאינן מתחשבות בשוני של כתיב קיים בין השם למדרשו (למשל, נח ששמו נדרש בבראשית ה' כ"ט⁸ והביקורת על כך בבראשית רבה כ"ה ב').

נושא דרשת השמות בתנ"ך זכה להתייחסויות רבות, בפרט בדור האחרון. כך כותב למשל יצחק גנוז: "השם עשוי להיות רגיל ומקובל, אבל יחסי הגומלין בינו לבין המשפט בו הוא נתון, שבו מעורבים לשונות ומצבים תרבותיים, מעשירים אותו והופכים אותו לרב משמעותי. כשהוא נתון ושתול בתוך הפתגם הוא מתמייך במישור הצורני ביצירת אפקטים פרוזודוריים (אליטרציה, חרוז, מקצב) או אפקטים בעלי קונוטציה היתולית"⁹.

הרב יצחק זילברשטיין מסביר (בהקשר לשמו של נשיא שבט נפתלי – אחירע בן עינן) כי: "יש שמות בעם ישראל שהתארים שנוספו אליהם, הפכו לחלק בלתי נפרד מהשם... יש שמות הניתנים לאדם בשל מעשה שהיה... וכי יש לך אב הנותן שם כזה לבנו ומכנה אותו בתואר 'אח רע'...? נמצא שאין זה השם שנתן לו אביו, אלא מתוך מעשה שהיה קראוהו כך"¹⁰.

⁷ לא אגע במאמרי במדרשי שם שאליהם התייחסו (או יצרו) פרשני תקופת הראשונים ובראשם רש"י, אך נראה כי חובה לציין את דברי ראב"ע (שבאותו קו מחשבה ממשיך לכל אורך פירושו, כשהוא נתקל במדרשי שמות): "אל תבקש טעם לכל השמות, אם לא נכתב" (בראשית מ"ו ח').

⁸ אם כי דרשה זו נמשכת בבראשית ו' ו'–ח'.
⁹ יצחק גנוז, 'מהות' י"ט, תשנ"ז, עמ' 30–13. באותו עניין מציין ש.א. לוינסטאם: "מדרשי שמות פרטיים עשויים להסתפק בדמיון מה בין השם ובין מדרשו" (אנציקלופדיה מקראית, ירושלים תשי"ח, ערך 'נח', עמ' 800). כך גורס גם נהרי (עמ' מ"ו), בהתייחסו למדרשי שמות חז"ליים: "הדרשנים אינם קנאים לדיוק הדקדוקי, ואף אם אין אמת בגיזרון, הרי אמת היסטורית יש כאן".

¹⁰ בכך יוצא הרב זילברשטיין נגד דעתו של הרב ברוך עפשטיין (תורה תמימה, וילנה תרס"ד, במדבר י"ג אות ה'), שמדגיש ביחס לשמות המרגלים, אך קובע זאת ככלל לכל מדרשי השמות במקרא: "והנה אין ספק שאין הפירוש שבלידתם קראו להם אבותיהם בשמות אלו, על שם עתידות מעשיהם, אלא... מכיון שנקראו בשמות אלו נגרם להם שיעשו מעשים אלו שעשו...".

וכידוע לכל אדם יש שלושה שמות¹¹ – האחד זה שנתנו לו אביו ואמו, השני שנתנו לו חבריו, והשלישי שבו הוא מכתיר את עצמו¹².

לעומתו טוען משה מרגליות: "ההנחה שבסיפורים ההיסטוריים שבמקרא מכונות דמויות בשמות המורים על אופיין או גורלן היא מפוקפקת מאוד, ומתמיה שגם פרשנים חדשים לא נמנעו מלפרש שמות אלה (=מחלון וכליון) באופן כזה"¹³. כך גם כותב דב אליצור: "יש חוקרים המפריזים ורואים בכל מקום סיפור אטיולוגי. בצדק מזהיר קאסוטו מלייחס הוראה כזו לרבים מסיפורי התנ"ך, זאת דרך מחשבה יוונית ויש לבדוק היטב בכל מקרה לפני שנייחס דרך מחשבה יוונית לאיש שמי שדרך מחשבתו שונה לגמרי"¹⁴.

אולם למרות התייחסויות כלליות אלו, בעת החדשה כמעט לא היה עיסוק בדרשת השמות בנושא הראוי לדיון בפני עצמו, אלא רק כמכלול ספרותי על חריזה, משחקי מילים וכד' (כך למשל דוד ילין¹⁵). בשלב מאוחר יותר החלו להקדיש לנושא תשומת לב מיוחדת (וכך למשל יאיר זקוביץ¹⁶), אם כי עדיין לא נעשה ניסיון ממשי להקיף את כל הנושא או שערבבו בנושא עצמו היסטוריה ואמצעים ספרותיים. הראשון שהתיימר להקיף נושא זה היה משה גרסיאל, בספרו 'מדרשי שמות במקרא' (רמת גן תשמ"ח) – שמאמרנו נסמך עליו ברובו¹⁷. את ספרו של גרסיאל ורעיון דרשת השמות בכללו נציג על ידי התשבחות שניתנו לו, אם כי חלקן בהסתייגויות קלות¹⁸:

¹¹ תנחומא ויקהל א' א'. מסתבר שגם זלדה (שהקפידה על כל המצוות, קלה כבחמורה) הכירה את המקור הזה כשכתבה את שירה הידוע – 'לכל איש יש שם' ('לכל איש יש שם שנתן לו א-להים ונתנו לו אביו ואמו, לכל איש יש שם... ונתנו לו שכניו...').

¹² הרב יצחק זילברשטיין (בעריכת מ"מ צורן), 'עלינו לשבח', על ספר שמות, עמ' מ"ט-נ' (יש לציין כי למרות רתיעתם של 'החרדים' מכל ניסיון מודרני לפרש את התנ"ך, בנושא מדרשי השמות גם הם לא טמנו את ידם בצלחת, כפי שממחיש הרב זילברשטיין, רבה של שכונת רמת אלחנן בבני ברק וחתנו של הרב אלישיב).

¹³ משה מרגליות, "משמע השמות מחלון וכליון במגילת רות", 'עיוני מקרא ופרשנות א', ר"ג תש"ס, עמ' 119.

¹⁴ דב אליצור, 'מדרשי שמות', מאמר שלא התפרסם. עמ' 16-15. המאמר נכתב בשנות החמישים, ירושלים, והוגש כעבודה לפרופ' אליצור (קיים רק בספריית מכללת הרצוג בגוש עציון).

¹⁵ דוד ילין, כתבים נבחרים ב', לתורת המליצה בתנ"ך והשירה העברית בספרד, ירושלים תרצ"ט, עמ' 107-134.

¹⁶ יאיר זקוביץ, כפל מדרשי שם, עבודת גמר בחוג למקרא, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"א.

¹⁷ אך גם על מדרשי שמות שמפזר ישראל רוזנסון בספרו 'שפוט השופטים', אלון שבות תשס"ג, וכן בספרו של הרב רמר, 'איש לשבטו', המרכז את מדרשי השמות שלו רק לגבי מעללי אבימלך בן ירבעל.

¹⁸ בשיחה בע"פ אמר לי ד"ר יואל אליצור, כי את הרעיון המרכזי של ספרו, למד גרסיאל מאביו של אליצור, פרופ' יהודה אליצור. את הטענה הזו קשה להוכיח, אף על פי שישנם מדרשים כאלה בפרושו של

כך כתב עליו יואל אליצור: "בספר זה דוגמות רבות מאוד המשכנעות בלי ספק בתפוצתה הרבה של דרשת השמות הגלויה והסמויה במקרא, לרבות דרשה עקיפה ע"י מילים נרדפות, אם כי יש בו לעיתים הפרזות בלתי משכנעות"¹⁹. כדוגמא לדרשה לא משכנעת, מביא אליצור את הדרשה (גרסיאל עמ' 116): "ובני ראובן בנו את חשבון"²⁰. משה ציפור מציג דעה דומה: "גם אם ניקח בחשבון שאחוז מסוים מן הדוגמאות הרבות המובאות בספר, אכן אינן אלא יד המקרה, עדיין יש הצטברות מרשימה של דוגמאות משכנעות, המאשרות את התזה של המחבר בעיקרה. היקפו המרשים של הממצא, ותפוצתו על פני ספרים שונים של התנ"ך מחייבים למסקנה, שמדרשי השם הם תופעה ספרותית מכוונת"²¹. כך כותב גם בצלאל פורטן: "עצם ריבוי הדוגמאות של מדרשי שמות מעיד כי לא השם הפריח את הסיפור ולא הסיפור גרם להמצאת השם. לפי גרסיאל, הסופר המקראי הוא אומן מעולה, שדכן היודע להתאים זה לזה את השם שהוא חומר נתון, ואת חומר העלילה, שאינו משתנה ולחברם ליצירה ספרותית המשביעה את האוזן". פורטן משתמש במדרש שמו של גרסיאל עצמו, כשהוא מתחכם ומסכם: "העמיק מִשָּׁה וּמְשָׁה מדרשים אין ספור. גרסת גרסיאל תסייע לכל המעיין בימו של מקרא"²².

וכך מסכם מנחם בן ישי, בביקורתו על גרסיאל:

אליצור לתנ"ך (כפי שנפרט בשולי הערה זו). גם אם אכן כך, פרופ' אליצור העיד על עצמו שהוא כותב לאט ומעט, וכי הוא שמח כאשר רעיונותיו מתפרסמים גם ע"י אנשים אחרים; יהיה מאמר זה לעילוי נשמתו. בפירושו 'דעת מקרא' מופיעים מספר מדרשי שמות מקוריים של יהודה קיל (עיין 'אביתר' – מלכים א' ב' כ"ז וכן 'כרית' – שם י"ז ד', 'תשב' – שם י"ז א', 'שכם' – יהושע י"ז ב' הערה 28, 'קדש' – שם כ' ז', 'עכן' – שם ז' כ"ה, 'שלמים' – בראשית ל"ד כ"א, ובהרחבה במבוא לפירושו לספר שמואל, בסעיף י"א, עמ' 37) וגם של אליצור עצמו (עיין 'עין חרוד' – שופטים ז' ג', 'תרמה' – שם ט' ל"א, 'חוות יאיר' – שם י' ד', 'מנוחה' שם כ' מ"ג), אך הם מעטים מאוד. ראייה נוספת לאלו שיופיעו בתוך המאמר עצמו, אמר לי בע"פ הרב גבי גולדמן: השוואה בין הפסוק (ישעיה מ"ג ו'): "אִמֶר לְצַפּוֹן תְּנִי וּלְתִמְנָן אֵל תְּכַלְאִי", לרשימת שמות בני אליפז (בראשית ל"ו י"א): "תִּימָן, אֹמֶר, צַפּוֹ..." (אפשר באותה מידה להצביע על מדרש דומה, בהשוואת פסוק סמוך – שם יג: "נַחַת וְנָרַח שָׁמָּה וּמָזָה", לפסוק בקהלת ו' ד': "גַּם שָׁמֶשׁ לֹא רָאָה וְלֹא יָדַע נַחַת לְזֶה מָזָה"). ראייה נוספת לכך נמצאת במאמרו: יהודה אליצור, מילות מפתח ככותרת עומק לפרשיות במקרא ושאלת "ממחרת השבת", מגדים ל"ח, אלון שבות תשס"ג.

¹⁹ יואל אליצור, הערות למאמרו של אביו, יהודה אליצור, מילות מפתח ככותרת עומק לפרשיות במקרא ושאלת "ממחרת השבת", מגדים ל"ח, אלון שבות תשס"ג. ראה גם מאמרו "הצעת זיהוי חדשה לעיר הישראלית בעין סמיה" בתוך 'מחקרי יהודה ושומרון', אריאל תשנ"ד. הפניה סתמית ל"אליצור" בהמשך המאמר תהיה ליהודה אליצור, 'דעת מקרא', פירוש לספר שופטים, ירושלים תשנ"ג.

²⁰ אם כי דרשת שם דומה, משכנעת הרבה יותר: "אבן בהן בן ראובן" (יהושע ט"ו ו').

²¹ משה ציפור, 'מדרשי שמות במקרא' (ביקורת על ספרו של גרסיאל) 'בית מקרא' קט"ז, תשמ"ט.

²² בצלאל פורטן, 'מדרשי שמות במקרא' (ביקורת על ספרו של גרסיאל) שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, י"א, תשנ"ז, עמ' 340–338.

"ככל המחקר הספרותי, גם התחום של מדרשי השמות יש בו מידה רבה של סובייקטיביות. גרסיאל עצמו מודע לכך ומודיע על כך, ברור אפוא, שבאוסף המרשים של דוגמאות, כל קורא יסתייג מאחדות מהן... אין בכך לפגום במשהו מערך הספר ומהתזה היסודית שלו, שאין לערערה... נושא זה, הסובייקטיבי כל כך, משער אני, שניתן להכניס בו מקצת אובייקטיביות בעזרת הכלי האובייקטיבי, הלא הוא המחשב. אם נבקש מהמחשב שיאמר לנו היכן, בקרבת שם פרטי מסויים, וכן בקרבת קטעי כתוב מקבילים²³, יש הצטברות חריגה של עיצורים וצלילים של אותו שם, וכן של שמות חופפים, ייתכן שנתקרב לאובייקטיביזציה של לפחות כמה ממדרשי השם... ספרו של גרסיאל הוא נקודת ציון חשובה בדרכו של מחקר, שלא הוא החל בו"²⁴

מדרשי השמות לאורך ספר שופטים

תשלום אדני בזק על מעשיו (שופטים א' ז)²⁵

הסיפור על כיבוש בזק (א' א'-ז'), מסתיים בסיפור הבאת מלך בזק, אדני בזק לירושלים ועל מיתתו שם. המיקום בו מת אדני בזק איננו חשוב כל כך, אך ניתן לומר שיש בפסוק ז חזרה על האותיות 'שלם', על מנת להדגיש את נקמת הבורא – "נקם ושלם" (דברים ל"ב ל"ה): "תחת שלחני כאשר עשיתי כן שלם לי אלהים ויביאהו ירושלם וימת שם"

בהקשר דומה כותב גרסיאל (עמ' 56): "צלילים חוזרים הנקשרים לשמות עשויים לסייע אם להטעמה, אם לזרימת הקריאה, אם ליצירת אווירה מתאימה, אם לעיבוי המשמעות".

דביר (א' י"א, יהושע ט"ו ט"ו)

אמוץ כהן²⁶ משער כי שם העיר נקרא על שם המדבר, בו מדבירים את הצאן²⁷. בכך בעצם ישנו רמז מטרים לבקשתה של עכסה למים בארץ המדבר.

²³ במקור מופיע 'מגבילים', תיקנתי לפי ההקשר.

²⁴ מנחם בן ישי, 'סיני' ל"ד (ק"ו), תש"ן, עמ' רפ"ו-רפ"ז.

²⁵ הפניות סתמיות בכל המאמר מכוונות לספר שופטים.

²⁶ אמוץ כהן, 'סיני' ס"ו "שמות אתרים במקרא הקשורים במשלוח יד", ירושלים טבת-שבט תש"ל, עמ' רע"ה.

עתניאל (א' י"ג, יהושע ט"ו י"ז)

השם נדרש ע"י גרסיאל (עמ' 52). בשמו, עתניאל עיצורי השם אתון. כך נוצר קשר לסיפור שלפנינו שתוך כדי בקשת אשתו מאביה מקורות מים לנחלתה, "ותצנח מעל החמור".

חרמה (א' י"ז, במדבר י"ד מ"ה, כ"א ג')

גרסיאל כבר העיר (עמ' 17) שלעיתים אין צורך להסביר מדוע נקרא האדם/ המקום בשמו, וסומך על הבנת ההקשר, כמו במקרה שלפנינו: "ויכו את הכנעני יושב צפת ויחרימו אותה ויקרא את שם העיר חרמה". מדרש שם זה כבר מופיע במפורש במדבר כ"א ב'–ג': "וידר ישראל נדר לה' ויאמר: אם נתן נתן את העם הזה בידי והחרמתי את עריהם". וישמע ה' בקול ישראל ויתן את הכנעני ויחרם את עריהם, ויקרא שם המקום חרמה"²⁸.

לוז (א' כ"ג, בראשית כ"ח י"ט)

חז"ל (בראשית רבה ס"ט) דרשו את שמה הראשוני של בית אל – לוז, הלא הוא האגוז הקשה לפיצוח. כמו האגוז שאין לו פתח/פה להתחיל לפצח בו את הפרי עצמו, כך לא

²⁷ השווה מיכה ב' י"ב וישעיה ה' י"ז, אך יש לציין כי "המעייין בקונקורדנציה ימצא שמכל היקריות 'מדבר' במקרא, רק אחת או שתיים אינן מתייחסות לאזור שחון או שחון למחצה" (יואל אליצור, 'הצעת זיהוי חדשה לעיר הישראלית בעין סמיה' בתוך 'מחקרי יהודה ושומרון', אריאל תשנ"ד), כך שמדרש השם אינו "מעקם" את פירוש המילים.

²⁸ ראב"ע (שם) מביא: "ורבים (כנראה הקראים) אמרו כי זאת הפרשה יהושע כתבה... ולא אמרו כלום...". לעומתו, נראה כי דווקא הרמב"ן (שם) תומך בדעה זו: "מצינו בכיבושי יהושע... והשלים עוד בכאן לספר כי חרימו ישראל גם את עריהם אחרי בואם בארץ כנען, אחרי מות יהושע... והוא מה שנאמר בספר שופטים... אבל השלים הכתוב להזכיר הענין בכאן...". האברבנאל מטיח דברים קשים כנגד הרמב"ן, על דברים אלו: "וכלימה כיסתה פניו לכתוב שיהושע כתב זה". אמנם, כבר העיר הרח"ד שוועל במהדורותו (פירוש הרמב"ם בהוצאת מוסד הרב קוק, שם), שאין כלל הכרח בדברי הרמב"ן להבין שכוונתו לייחס כתיבת פרשה זו ליהושע, ואף מסתבר להפך, שהרי כדבריו התרחש הדבר אחרי מות יהושע. לפיכך, "והשלים עוד..." אינו יהושע, אלא "הכתוב" – כמפורש מייד בהמשך, "השלים הכתוב" – וממילא חזר הדבר למשה רבנו, ונבואתו החושפת את העתיד. בעניין זה עיין עוד ראב"ע דברים א' ב', הנ"ל ל"ד א', וב' פרקי עיון במשנת הראב"ע, ליפשיץ ירושלים, עמ' ר"ג.

נראה שום פתח לעיר לזו. לכן בני יוסף צריכים להתחנן בפני אחד מתושבי העיר שיגלה להם את דרך הכניסה (א' כ"ד)²⁹.

גרשם (י"ז ח'), משה/מנשה (א' כ"ז)

בתיאור מצב הנחלות לאחר מות יהושע, אנו נתקלים בתיאור אי הורשת הכנעני בנחלתו של מנשה. תיאור מקביל מופיע ביהושע י"ז י"ב: "ולא הוריש מנשה את... ויואל הכנעני לשבת בארץ הזאת". הביטוי המופיע לגבי הכנעני, מזכיר ביטוי מקביל שנכתב על משה (שמות ב' כ"א): "ויואל משה לשבת את האיש". האם קיים כאן דמיון מקרי בין שמות דומים וביטויים מקבילים? קשה לומר (ראה בבא בתרא ק"ט ע"ב). בייחוד לאור העובדה שביטוי זה מופיע בשלישית בספרנו (י"ז י"א): "ויואל הלוי לשבת את האיש". בסיום סיפור פסל מיכה, גם מתגלה לנו שמו של אותו נער לוי (י"ח ל'): "יהונתן בן גרשם בן מנשה" (נ' בולטת מן השורה)³⁰. ניתן לומר שהביטוי שנכתב לגבי שבט מנשה נועד למשוך את תשומת לבנו להקבלה בין השמות והביטויים, כהכנה לסיפור בן אותה תקופה של ההתנחלות בארץ – פסל מיכה³¹.

טור-סיני (עמ' 94) רצה לטעון כי בפסוק (י"ז ח'): "ויהי נער מבית לחם יהודה... והוא לוי והוא גר שם", ישנה טעות בגרסה וצריך להיות כתוב: "והוא לוי והוא מבני גרשם". אך גם גרסיאל (עמ' 91) וגם בן ישי³² דחו את הטענה זו וטענו שיש כאן דרשת שם סמויה. בן ישי תוקף את טור-סיני בחריפות: "טור-סיני לא התחשב בעקרון רימוזי השמות, הוא גם לא זכר שהלשון 'גר שם' כתובה לגבי לויים כבר בדברים י"ח ו', שהלוא הלויים מעין גרים היו בין שבטי ישראל. ולולא דמסתפינא הייתי דורש כאן מדרש שם: יש תורה מהר סיני ויש תורה מטור-סיני".

בוכים (ב' ד'-ה')

מלבד מדרש השם הקיים במקרא עצמו – "וישאו העם את קולם ויבכו, ויקראו שם המקום ההוא בכים", העיר גרסיאל (עמ' 106) כי אולי בנבואת הנחמה "קול ברמה נשמע..."

²⁹ זהו מדרש שם שונה לחלוטין ממדרשי השם האחרים שיובאו במאמר זה. הסיבה היחידה להבאתו, היא בשל היותו מדרש שם שגם הוא נמצא בספר שופטים.

³⁰ יתר פירוט (אם כי, לא לגבי כל מדרש שם זה) ניתן למצוא אצל גרסיאל (עמ' 91).

³¹ אף כי הסיפור מופיע בסופו של הספר, הכתוב מעיד על תקופתו בתיארוך: "ובימים ההם שבט הדני מבקש לו נחלה לשבת". תיאור מקוצר של התנחלותו של שבט דן בצפון, כבר מופיע בספר יהושע (י"ט מ'-מ"ז), כלומר, מדובר על תחילת תקופת השופטים.

³² מנחם בן ישי, סיני תש"ן, עמ' רפ"ה.

רחל מבכה על בניה" (ירמיהו ל"א י"ד) יש רמז לבוכים שאיננו רחוק כלל מ'רמה'. מקום נוסף באזור הקשור לבכי הוא בית אל – "וישר אל מלאך ויכל בכה ויתחנן לו, בית אל ימצאנו" (הושע י"ב ה'), "ותמת דברה מינקת רבקה ותקבר מתחת לבית אל תחת האלון, ויקרא שמו אלון בכות" (בראשית ל"ח ח'), "ויעלו כל בני ישראל וכל העם ויבאו בית אל ויבכו וישבו שם לפני ה'" (כ' כ"ו)³³.

כושן רשעתים (ג' ח')

דומה כי אין צורך כלל להסביר מדוע כונה כך אותו מלך רשע.

עגלון (ג' י"ב)

גרסיאל כתב (עמ' 77) כי בשמו נרמזת המילה עגל. ואכן הוא מוגדר (ג' י"ז) כ"איש בריא מאד", כמו הפרות שגם הן מוזכרות (בראשית מ"א ב', לדוגמא) כבריאות. בסופו של דבר, בריאותו, כלומר משמניו היו לו לרועץ. כך כתב גם רוזנסון (עמ' 84) והוסיף שאצל עגלון מוזכר לראשונה שעובדים למלך (ג' י"ד): "ויעבדו בני ישראל את עגלון מלך מואב". העבודה באדמה – חרישה, נעשתה ע"י בני בקר-עגלים.

רוזנסון (עמ' 90) מציין עוד כי שמגר בן ענת (שופט עוד בחיי אהוד)³⁴ היכה במלמד הבקר (ג' ל"א), בעוד אהוד היכה בן בקר-עגל קטן-עגלון.

בני בנימין איטרי יד ימינו (ג' ט"ו)

רוזנסון (עמ' 83) העיר על המשחק הלשוני: "אהוד בן גרא בן הימיני איש אטר יד ימינו". הרב ישראל רוזן³⁵ וגרסיאל (עמ' 142) הוסיפו שרק במקרה זה ובעוד מקום אחד במקרא כולו מוזכר ביטוי כזה, וגם הוא מוזכר דווקא לגבי בני בנימין, בסיפור פלגש בגבעה (כ' ט"ז): "שבע מאות איש בחור אטר יד ימינו". הרב רוזן רואה בזה עניין, אך לא מצא את הסיבה לכך.

³³ והשווה גם "ויעלו בני ישראל ויבכו לפני ה' עד הערב" (כ' כ"ג). מעניין כי גרסת תרגום השבעים הוא במקום 'בני ישראל' – בית אל! האם היתה בכך טעות בשל הדומות (פסוק קרוב דומה) או שהיה בכך משום מדרש שם?

³⁴ ניתן להבין זאת מהפסוק הבא אחריו (ד' א'): "ויספו בני ישראל לעשות הרע בעיני ה', ואהוד מת".

³⁵ הרב ישראל רוזן, 'שופטים בגובה חז"ל', אלון שבות תשס"ה, עמ' 59. שאר ההפניות הסתמיות לרב רוזן הן לספר זה.

יוחנן אהרוני מציע כי בנימין נקרא כך בשל מקום התנחלותו בארץ, כשהתנחל מדרום ליוסף, שכן בנימין = בן דרום³⁶.

עלית/חדר המקרה (ג' כ')

לא ברור היכן ישב עגלון, כשנרצח ע"י אהוד. גרסיאל (עמ' 105) טוען שעגלון ישב בבירתו קיר מואב (היא קרקר [ח' י]). "חדר/עלית המקרה" איננו, לטענתו, חדר קריר ומאוורר, אלא חדר עם תקרה. גרסיאל משווה זאת לעלית הקיר של אלישע (מלכים ב' ד' י). ההזכרה הכפולה של המילה 'מקרה' היא רמז סמוי לעיר 'קיר', שהמספר הניח שכולם יודעים מהי בירת מואב, ומן הסתם המלך יושב בבירת ממלכתו³⁷.

מנחם בן ישי³⁸ טוען שמדרש זה אינו נכון לשונית. כי, לטענתו בן ישי, 'מְקָה' נגזרת משורש ק"ר, כמו מגרה מגר"ר ומארה מאר"ר; כלומר עניין העלייה הוא קור וקירור. "אמנם, יש חריגים של חילופי תצורות בין שרשים חסרים; אך לכתחילה עדיף הכלל על החריג, והמוציא מהכלל עליו הראיה". מה עוד שאם כדברי גרסיאל יש לדמות את עליית המקרה לעליית הקיר של אלישע, מדוע לא להשתמש בשם זה כדי לתת תזכורת לשם "קיר מואב"? בן ישי מציין בלעג: "האמנם הושפע הכתוב מאוירת המחותרת של מעשה אהוד, עד שאת מקום האירוע הצפין בצופן מחותרתי?".

סיסרא (ד' ב')

גרסיאל מציין (עמ' 76) ששמו של סיסרא מזכיר את הצלילים 'סוס' ו'אסר' (אמנם שמות אלו כלל אינם נזכרים בפרק ד', ובפרק ה' רק פעם אחת – "אז הלמו עקבי סוס" (כ"ב), אך לעומת זאת

³⁶ יוחנן אהרוני, "התקופה הכנענית המאוחרת" תולדות ארץ ישראל, ת"א תשמ"ט, עמ' 161. השווה תהילים פ"ט י"ג: "צפון וימין אתה בראתם". אהרוני (שם) מציין כי "מתעודות מארי (=שושלת מלוכה על שפת נהר הפרת) אנו מכירים איגוד שבטים גדול בשם 'בן ימין', אשר שכן באזור הפרת, וגם שם פירוש שמו היה 'יושבי הדרום'".

³⁷ כדי לחזק את הצעתו הוא מסתמך גם על טיעונים גאוגרפיים שונים (שם ובהרחבה ב"פרשת אהוד בן גרא", משה גרסיאל ב'הגות במקרא', גבעתיים-ת"א תשל"ז עמ' 60-74), שלא יובאו מחוסר מקום.

³⁸ סיני, ל"ד (ק"ו) תש"ן עמ' רפ"ו-רפ"ז. הוא מתפלמס גם עניינית עם גרסיאל: "המרחק מקיר מואב עד מעברות הירדן הוא בקו אווירי כשבעים ק"מ, בדרך ההררית הקשה – הרבה יותר. כיצד הצליח אהוד לצאת משטח מואב ולעבור את הירדן, לפני שהמואבים יסגרו בפניו את המעברות? תחבולת אהוד, שאפשרה לו להימלט 'עד התמהמהם' (ג' כ"ו), סבירה רק אם קטן טווח ההימלטות". אם כי יש לזכור כי בעידן העתיק שבו לא קיימים מכשירי קשר אלחוטיים, תחבולות מעין אלה יכולות להצליח (הקרב השני על העי, לדוגמא).

הביטויים 'רכב' ו'מרכבה' מוזכרים הרבה פעמים. ביטויים אלו מופיעים רבות במקרא בצמידות לצלילי 'סוס' ו'אסר'; למשל, "ויאסר את רכבו" – שמות י"ד ו'. זהו, ע"פ גרסיאל, שימוש בתחליפים פרשניים במדרשי שם.

טור-סיני (עמ' 44)³⁹ לעומתו, טוען כי שמו של סיסרא הוא מהשמות שבהם יש קשר בינם לבין הפעולה שביצע נושא השם (ד' י"ח): "ותצא יעל לקראת סיסרא ותאמר אליו: סורה אדני סורה אלי אל תירא ויסר אליה האהלה ותכסהו בשמיכה"

חרשת הגוים (ד' ב')

לטענת גרסיאל (עמ' 76) הביטוי 'חרשת' עשוי להזכיר לנו את הביטוי הנפוץ במקרא 'חרש ברזל'. המספר לא השתמש בביטוי זה, אך תחת זאת הזכיר (פעמיים!) "כי תשע מאות רכב ברזל לו" (ד' ג', ג').

מדרש השם הזה מתחזק, טוען גרסיאל, בגלל הקשר בין משפחת הקיני⁴⁰, שלה תפקיד נכבד בספרנו, ל'חרשת' ו'ברזל', בגלל האסוציאציה הנדרשת (בראשית ד' כ"ב): "וצלה גם היא ילדה את תובל קין לטש כל חרש נחשת וברזל".

גרסיאל גם מציע לעיין בקשר בין 'הקיני' לבין 'רכב' (דברי הימים א' ב' ג' נ"ה): "המה הקינים הבאים מחמת אבי בית רכב".

דבורה (ד' ד', בראשית ל"ה ה')

גרסיאל (עמ' 31) מתייחס רק למשחק מילים בשמה, הקיים בשירתה (ה' י"ב): "עורי עורי דבורה, עורי עורי דברי שיר". הרב רוזן (עמ' 80) ורוזנסון (עמ' 96) הסבו את תשומת לבנו גם להקבלה בין דבורה אשת לפידות לדבורה מינקת רבקה: "ותמת דבורה מינקת רבקה ותקבר מתחת לבית אל תחת האלון" (בראשית ל"ה ה'), "ודבורה... יושבת תחת תומר דבורה בין הרמה ובין בית אל בהר אפרים" (ד' ד'–ה').

רוזנסון רואה בדבורה את הנשיות והאימהיות (ה' ז' – "עד שקמתי דבורה שקמתי אם בישראל"). דבורה נקשרת לדבש, הן תוצרת הדבורים והן דבש היוצא מהתמר – תומר

³⁹ טור-סיני הרחיק לכת וטען שהסיפור בכללו התרחש, אך היו למדרשי השמות השפעה רבה מאד על הדרך בה הוצג.

⁴⁰ גרסיאל מביא בעמ' 103–104 עוד מדרשי שם בקשר לקיני המתבססים בעיקר על הדמיון הצלילי בין שמו למילה 'קן', אך אין כאן המקום להרחיב בכך, כיון שאין זה נוגע למדרשי השם בספרנו. גרסיאל כותב (בעמ' 136) על קיום מגוון דרשות באותו שם עצמו, ניתן להביא כדוגמאות לכך (מלבד הקיני), את 'אדום', אפרים, בצרה ו'ערבות'.

דבורה. בנוסף להקבלה עם מינקת רבקה (המניקה חלב אם), קיים ההקשר ליעל הנותנת חלב לסיסרא (ה' כ"ה) – "מים שאל, חלב נתנה"⁴¹. שני הקשרים אלה יוצרים אסוציאציה של "דבש וחלב תחת לשונך" (שיר השירים ד' י"א). ניתן גם לקשר זאת לתכונת הארץ – "ארץ זבת חלב ודבש" (דברים י"א ט').

את הקשר בין שמה של הנביאה והשרץ הנושא את אותו שם, כבר העלו חז"ל (מגילה י"ד ע"ב). אך הם דרשו זאת לשלילה: "לא יאה יהירותא לנשי, תרתי נביאתא יהירן הווין וסניין שמייהו, חדא שמה זיבורתא וחדא שמה כרכושתא". כלומר, לא יאה יהירות לנשים. שתי נביאות יהירות היו ושמותיהן מאוסים (כמו בעלי החיים הקרויים בשמות אלה ובני האדם נדחים מהם), אחת שמה דבורה ואחת שמה חולדה. כדאי לציין שלמרות אמירה זו, שמה של דבורה התקבל ברוב תפוצות ישראל⁴².

'ברק הוא לפידות' (ד' ד')

בילקוט שמעוני (מ"ב) הובא מאמר חז"ל שברק הוא לפידות. דביר כותב (עמ' 129, בהקשר למדרש זה): "דברי חז"ל – לעולם יש לראות בעדותם ובדרשם זכר למסורת היסטורית עובדתית". גרסיאל (עמ' 77) מביא ראיות למדרש זה (אם כי מסתייג מצורה כזו של מדרש): "אשת לפידות (ד' ד) יוצר אסוציאציה מיידית ל'לפיד אש' (בראשית ט"ו י"ז). על הקרבה ולעיתים גם על ההקבלה בין 'ברק' ובין 'לפיד', ניתן ללמוד מתיאור מעמד מתן תורה (שמות י"ט ט"ז, כ' ט"ו): "ויהי קלת וברקים", "וכל העם רואים את הקולת ואת הלפידים". כן ניתן למצוא צימודים (יחזקאל א' ג'): "כמראה הלפידים... ומן האש יוצא ברק". וכן: "פניו כמראה ברק ועיניו כלפיד אש" (דניאל י' ו'), וכן: "מראהו כלפידים, כברקים ירוצצו" (נחום ב' ה')⁴³. בקדמוניות המקרא⁴⁴ (ל"א א') ישנו אף מדרש שם מפורש בין ברק

⁴¹ עיין בהרחבה ברב ברוך עפשטיין ('מקור ברוך', וילנה תרפ"ח, מבוא עמ' 164 בשם ספר 'רמזי הפטרות לרוקח') [נדפס מכת"י ורשה תרל"ה] ואכמ"ל המסתמך (ביודעין – עמ' רט"ו) על אגדה שלא ידוע לנו מקורה.

⁴² כך מציינת לאה בורנשטיין-מקובצקי בשני מאמרים בקובץ 'ואלה שמות' – מחקרים באוצר השמות היהודיים בעריכת א. דמסקי ר"ג; במאמר 'השמות הפרטיים של יהודי שאלוניקי בדורות האחרונים' (שם היתה שכיחות השם 0.15%), הנ"ל כרך ד', תשס"ד, עמ' ל"ב ובמאמר 'השמות הפרטיים של יהודי איזמיר בעת החדשה' (שם היתה שכיחות השם, ע"פ רשימות הגטין והכתובות על המצבות, 0.5–0.8%), הנ"ל כרך ג', תשס"ב, עמ' ל"א. היא גם מציינת ששמות הנשים בתנ"ך שכיחים פחות משל הגברים וכן שאצל הנשים פחות הקפידו לתת שמות מהתנ"ך.

⁴³ מעניין כי הרב ברוך עפשטיין (שם עמ' 226) מצייין לפסוק קודם לכן לתהילים בהתייחסו ל'לפידות' (בחילופי אותיות בתוך המילה): "מתחלף עם 'פלדות' כמו 'באש פלדות' (שם פסוק ד)". יתרה מכך, הפסוק מזכיר גם את הרכב – "באש פלדות הרכב" (רדיפתו של ברק את הרכב מצוינת במפורש ד' ט"ו–ט"ז) וגם את מגן הגיבורים (המוזכר בשירת דבורה) – "מגן גִבְרֵיהוּ". נראה כי הרב עפשטיין הושפע מלעזו של רש"י למילה ברק (דברים ל"ב

לגרמי השמים: "ותשלח דבורה ותקרא לברק ותאמר לו... הלחם בסיסרא, כי רואה אני את הכוכבים נבהלים...⁴⁵ וגם רואה אני את הברקים מתנועעים...".

גרסיאל (עמ' 77-78) מקדיש את תשומת ליבו למדרש הנבנה על קרבה וקישור מסוג שונה. שמו של ברק נקשר ללשון 'ויהם' (ד' ט"ו): "ויהם ה' את סיסרא... לפי חרב לפני ברק". שליחת ברקים להמם את האויב, כבר מוזכרת (בשמואל ב' כ"ב ט"ו ובמקבילתו בתהילים י"ח ט"ו): "וישלח חצים ופיצם, ברק ויהם", וכן (בתהילים קמ"ד ו'): "ברוק ברק ותפיצם, שלח חצין ותהמם". גרסיאל מעיר עוד כי הסמכת ה'חרב' ל'ברק' בפסוק (ד' ט"ו), יוצרת הד לביטוי 'ברק חרב', כמו בפסוק (דברים ל"ב מ"א): "אם שונתי ברק חרבי", וכן בשלושה פסוקים ביחזקאל (פרק כ"א י"ד-ט"ו, כ', ל"א).

גרסיאל גם מסב את תשומת הלב לכך שברק מתקשר לסערה, לא אפרט את המקורות לכך במקרא, אך די אם אזכיר כי בשירת דבורה (פרק ה') מוזכרת סערה טבעית גדולה: "ארץ רעשה גם שמים נטפו, גם עבים נטפו מים" (ד'), ניתן להשוות זאת לפסוק (תהילים ע"ז י"ט): "האירו ברקיו תבל רגזה ותרעש הארץ". וגם הציוריות בתיאור הסופה מהשמים, "מן שמים נלחמו, הכוכבים ממסלותם נלחמו עם סיסרא" (כ'). דביר⁴⁶ מציע שהביטוי בפסוק (ד' ט"ו): "וברק רדף אחרי המחנה..." מרמז על המהירות בה קרה המרדף בדומה למהירותו של הברק השמימי.

גרסיאל משייך את כל מדרשי השם הללו, לקבוצת 'מדרשי שם מחוסרי דמיון צלילי', ומסווגם תחת הכותרת 'השימוש בתחליפים פרשניים במדרשי השם'.

אלון בצענים (ד' י"א)

טרם תיאור קרב ברק ודבורה עם סיסרא, מסופר כי "חבר הקיני נפרד מקין... ויט אהלו עד אלון בצענים אשר את קדש". הכתיב 'בצעננים', ואילו הקרי 'בצענים'. כנראה ש'צעננים' הוא שם המקום (השווה יהושע י"ט ל'-ל"א: "לבני נפתלי יצא הגורל... מחלף מאלון

מ"א, נשווה אותו להלן, ונחום ג' ג') - "פלנדור"ר". משה קטן (אוצר לעזי רש"י ירושלים תש"ס, עמ' 16 מילה מס' 3265) הסביר כי "כפי הנראה זו מילת שעטנו, שמקורה flame, flambrem (להבה) ומ- splendur (התנוצצות)". אך בעוד שבעברית משמשת המילה 'ברק' לציין הן התנוצצות והן את האור הנוצר ע"י התנגשות גרמי שמים, בצרפתית של רש"י יש הבדל כך שבפירושו לגמרא להסבר ברכות שמברכים על סערות וכו' (ברכות נ"ט ע"א ד"ה ברק) מתרגם רש"י את המילה 'ברק' - "אישלוד"א".

⁴⁴ המיוחס לפילון האלכסנדרוני. השתמשתי בתרגומו של א"ש הרטום, ת"א תשכ"ז, עמ' 89.

⁴⁵ השווה ה' כ', ועיין מועד קטן ט"ז ע"א על השם 'מרוז' שבפסוק כג והצעתו של הרב עפשטיין (מקור ברוך ח"ד עמ' 338) שזהו כוכב מאדים הקרוי בלע"ז מארס.

⁴⁶ שם עמ' 125.

בצעננים..."). טור-סיני (עמ' 32,44) מציע ששם המקום שונה כדי לקשרו באסוציאציה סמויה למילה 'צען'⁴⁷, הקשורה לנדודי אהל (השווה ישעיהו ל"ג כ': "אהל בל יצען, בל יסע יתדותיו וכל חבליו בל ינתקו"). כלומר, זהו רמז מקדים לאהלה של יעל.

עמלק (ו' ג')

זקוביץ⁴⁸ טוען ששמו של עמלק, נגזר מהמילה 'עם'⁴⁹. הוא מבסס זאת ע"פ הייתור בפסוק (שמות י"ז ג'): "ויחלש יהושע את עמלק ואת עמו לפי חרב"⁵⁰. לטענת זקוביץ יש כאן משחק לשוני. צימוד כזה מצוי גם בשירת דבורה (ה' י"ד): "מני אפרים שרשם בעמלק אחרך בנימין בעממיק".

זקוביץ מוסיף כי המקרא דורש גם את שמו של עמלק בהתאם לצמד גוי/עם (במדבר כ"ד כ'): "ראשית גוים עמלק". גרסיאל (עמ' 41) מוסיף שישנו משחק לשוני במילים עמלק-עמק. כך, לדוגמא (ז' י"ב): "ומדין ועמלק וכל בני קדם נפלים בעמק", וכן ב'ו' ל"ג ובמדבר י"ד כ"ה.

⁴⁷ יש להעיר שדרשה זו היתה מתקיימת גם ללא השינוי מהקרי לכתוב. נראה שיש כאן מעין אונס-מדרש-שם, למילה שלא בהכרח נדרשת כך (שהרי דרשה זו לא נדרשה בתיאור גבולות נפתלי, כפי שהבאתי, לעיל).

⁴⁸ יאיר זקוביץ, כפל מדרשי שם עמ' 31, 129-131.

⁴⁹ מ. כוכבי - 'תקופת ההתנחלות (מסוף המאה השלוש עשרה ועד סוף המאה האחת עשרה לפני הספירה)', בתוך: ההיסטוריה של ארץ ישראל ויהודה בתקופת המקרא, כרך ב' עמ' 42, מציין כי בפסוק "ובני קיני חתן משה עלו מעיר התמרים... וילך וישב את העם" (א' ט"ו), "וב(תרגום ה)שבעים, וגרסתם כנראה עדיפה, וילכו וישבו את עמלק (!)". כוכבי כנראה מעדיף את גרסתם, מפני שהנ"ל יסתדר לו עם הפסוק (שמואל א' ט"ו ו'): "ויאמר שאול אל הקיני לכו סרו רדו מתוך עמלקי פן אִסְפֶךָ עמו...".

⁵⁰ על קושי זה כבר עמדו ראב"ע (הפירוש הארוך שמות י"ד וכן רמז לזאת בפסוק ח') וספורנו (שם פסוק י"ג). אם נאמר שהעם הנוסף על עמלק במלחמתו נגד ישראל היה מדין (כמו שעמלק הצטרף למלחמת מדין בישראל), יובנו יותר דברי חז"ל: "וישמע יתרו כהן מדין... את כל אשר אלהים למשה ולישראל עמו (שם י"ח א') - מה שמועה שמע ובא? רבי יהושע אומר: מלחמת עמלק" (זבחים קט"ז ע"א), "ויחד יתרו (שם פסוק ט') - שמואל אמר: שנעשה בשרו חידודין חידודין. אמר רב: היינו דאמרי אינשי: 'גיוורא עד עשרה דרי, לא תבזי ארמאה קמיה' (=שעדיין הוא קשור עם אומתו הקודמת) (סנהדרין צ"ד ע"א).

עמלק גם הצטרף לעמון ומואב בהנהגתו של עגלון (ג' י"ג). גם במדבר יד כה, מג-מה מובן כי עמלק אינו נלחם לבד, אלא בצמוד לעם נוסף (במקרה זה - הכנעני). השווה גם שם כ"א א'-ג', בדברי מדרש תנחומא פרשת חקת י"ח ובדברי החזקוני (שם): "יש מפרשים שפסוק זה מן הפסוקים חסרי תיבה, וכן הפירוש: 'וישמע הכנעני מלך ערד "ועמלק" יושב בארץ הנגב וגו', ומצינו במקום אחר ששניהם בשכונה אחת ובהסכמה אחת... (ומביא את המקורות שהובאו לעיל)".

אני מציע לשים לב להקבלה המיוחדת בין צבאו של גדעון לאויביו. למדין הצטרפו בפשיטות על ארץ ישראל, עוד שבטים נודדים⁵¹, "עמלק ובני קדם". ניתן לעמוד על ההשוואה בין עמלק לבין 'העם המלקקים'⁵². ביטוי זה אף כי אינו מופיע בכתוב, קיים בתיאור תהליך מיון הלוחמים של גדעון (ז' ד-ר). יכול להיות שיש רמז לכך בפסוק ז': "וכל העם ילכו איש למקומו".

בני קדם (ו' ג')

רמז לארצם של האויב השלישי איתו נלחם גדעון, הוא ציון חזרתו של גדעון מהמרדף בעבר הירדן המזרחי. "וישב גדעון בן יואש מן המלחמה למעלה החרס" (ח' י"ג). החרס (הלא היא השמש, ועוד נעמוד על כך בהמשך) עולה במזרח (מזרח=קדם)⁵³.

על מדרשי שמות מעין אלה כתב גרסיאל (עמ' 67): "בקבוצה זו הגזרון המדרשי הצלילי של השם מוחלף בביטויים ובהיגדים, המרמזים על אותו גזרון אשר המחבר התכוון אליו... מדרשים אלה מתפקדים כמעין "חידה זוטא". הם מפנים בעיקר אל הקורא העירני והנבון, המסוגל לפענח את רמזי הלשון... בטקסטים אלה מחליף השעשוע הסמנטי את העונג הצלילי שבמדרשי השם הפרונומסטיים. טכניקה דרשנית זו מזכירה במקצת את עקרונות התשבץ, החביב כל כך על יודעי הלשון בתקופתנו".

העוז של גדעון (ו' ד')

אף כי גם על מדין, כמו על אחרים, נאמר (ו' א') "ויתנם ביד מדין", אויבו של עם ישראל בתקופת גדעון, שונה מאויבים בתקופות אחרות. השוני נובע הן מכך שהשופט איננו מתמודד עם מצביא אחד, אלא עם שני מלכים ושני שרים, והן מכך שמדין לא מתוארת ככובשת, אלא כארבה המסתער על התבואה ועם סיום משימתו נעלם. גבורה זו של מדין

⁵¹ כאן מופיע לראשונה השימוש בגמלים לצורך פשיטות, העמלקים המשיכו את השימוש הזה (שמואל א' ט"ו ג'. תיאור מפורט של בעלי החיים הנמצאים ברשות העמלקים, בניגוד לתיאור דומה של בעלי החיים הנמצאים ברשות כהנים החיים בעיר – שם כ"ב י"ט; ל' י"ז).

⁵² נראה שעל דמיון זה כבר עמדו חז"ל (פסיקתא דרב כהנא פרשה ג') בדורשם את שמו של עמלק "אומה (=עם) שבאה ללוק דמן של ישראל ככלב". השווה ז' ה'): "כל אשר ילק בלשונו מן המים כאשר ילק הכלב". גם טור-סיני (עמ' 69) כתב: "ניכרת במשפט חזרת דברים שאינה מקורית, וכנראה נוסף 'עמלק' אולי מתוך דרוש על העם המלקקים".

⁵³ על פשיטתם של מדין על עבר הירדן המזרחי, השווה בראשית לו לה.

מתוארת בלשון הכתוב (ו' ב', ד'): "ותעז יד מדין על ישראל... ויחנו עליהם וישחיתו את יבול הארץ עד בואך עזה"⁵⁴.

כנגד גבורה זו של המדינים (שנבעה מחטא העבודה הזרה שפשה בעם ישראל), הוצרך גדעון לגבורה שתופנה כלפי בני ישראל ואחר כך גם כנגד האויב. בציווי הקב"ה לגדעון לגבי השמדת עבודת האלילים והנספחים לה, נאמר גם (ו' כ"ו): "ובנית מזבח לה' אלהיך על ראש המעוז הזה"⁵⁵.

אותו עוז של גדעון הוא אשר מתואר (ו' ל"ד): "ורוח ה' לבשה את גדעון".

יואש (ו' י"א)

שמו של אביו של גדעון, הינו סתמי וידוע במקרא⁵⁶, אך כשיואש הוא זה שנותן לגדעון את השם ירבעל, כולל מדרשו, יש לשאול האם ניתן לדרוש גם את שמו?

גרסיאל מציין (עמ' 80) שניתן לגזור משתי לשונות: 'אש' ו'איש'. האחרונה נכתבת במפורש (ז' י"ד): "גדעון בן יואש איש ישראל"⁵⁷. המילה 'אש' אמנם אינה כתובה במפורש, אך האסוציאציה ללפידים שנותן גדעון לאנשיו (ז' ט"ז) רומזת ל'אש'.

אביעזר (ו' י"א, במדבר כ"ו ל')

גרסיאל מצביע (עמ' 72) על מדרש שם סמוי המנצל שתי לשונות חליפיות בשמו של אבי משפחתו של גדעון. אביעזר נדרש מלשון 'עזר', אך הכתוב משתמש במילה חלופית 'ישע'⁵⁸ (ו' י"א, י"ד-ט"ו): "ויבא מלאך ה' וישב תחת האלה אשר בעפרה אשר ליואש אבי העזרי... ויפן אליו ה' ויאמר: לך בכחך זה והושעת את ישראל, ויאמר אליו בי ה' במה אושיע את ישראל, הנה אלפי הדל במנשה ואנכי הצעיר בבית אבי?".

שמו של אביעזר מתחלק לשניים, חציו השני נדרש כפי שהוסבר וחציו הראשון מוזכר בביטוי 'בית אבי'. הרב רמר מציין (עמ' 97) שגדעון חשש מאביו שיכעס עליו בגלל כריתת

⁵⁴ הרב ישראל רוזן ('אתרי סגולה', אלון שבות תשס"ה עמ' 41), מסב את תשומת הלב לביטוי החוזר במקרא 'עד עזה' ולניצול חילופי האותיות ד' ו' בביטוי.

⁵⁵ על תחילת הביטוי 'ראש', כבר דרש גרסיאל (עמ' 53).

⁵⁶ המלכים יואש בן אחזיה מיהודה, ויואש בן יהואחז מישראל, וכן יואש מבני שלה (דברי הימים א' ד' כ"ב).

⁵⁷ ראוי להעיר כי בעוד בלשון אנשי מדין מוגדר גדעון כ'איש ישראל', הכתוב מציין (ז' ה') את הלוחמים שפטר גדעון מלהלחם, כ'איש ישראל'. על מדרש שם דומה עמדנו בקשר בין דבורה אשת לפידות, ליוצא מהלפידים.

⁵⁸ גרסיאל (שם) מביא דרשה מקבילה בשמואל א' ד' – אבן העזר – וישענו (השווה שם ד' י"ב).

האשרה (ו' כ"ז): "ויהי כאשר ירא את בית אביו ואת אנשי העיר..." , אך בסופו של דבר "דוקא אביו עזר לו".

גם רוזנסון מציין (עמ' 112) זאת ומוסיף (עמ' 108) שדמות האב בסיפור גדעון דומיננטית לכל אורכו. כדוגמא לכך הוא מציין את הגיוס למלחמה עם מדין (ו' ל"ד): "ורוח ה' לבשה את גדעון ויתקע בשופר ויזעק [רק] אביעזר אחריו".

גדעון (ו' י"א)

בעוד שמו השני של גדעון-ירבעל, נדרש במפורש (ו' ל"ב), שמו של גדעון, כביכול, נשאר עלום.⁵⁹ אך גרסיאל (עמ' 72, שמזכיר שם את זמרמן, זקוביץ, דביר והרדוף), טור-סיני (עמ' 74), הרב רוזן (עמ' 102) ורוזנסון (עמ' 106) רואים בשמו כמעט מדרש גלוי של כורת/גודע האשרה. גם הרטום (בפירושו במקום) דרש כך את שמו של גדעון מבלי משים. השווה דברים (ז' ה'): "כי אם כה תעשו להם... ואשירהם תגדעון ופסיליהם תשרפון באש", לפסוק (שמות ל"ד י"ג): "כי את מזבחתם תתצון... ואת אשריו תכרתון"⁶⁰. גרסיאל (עמ' 143) מצייע אפשרות אחרת (שאינה מדרש השם אלא רק משחק לשוני, שלא בא להדגיש מוטיב מרכזי בעלילה) לפי הפסוק (ו' י"ט): "וגדעון בא ויעש גדי עזים".

עין חרוד וגבעת המורה (ז' א')

על הקשר בין מיקום מחנה גדעון ומחנה מדין – "ויחננו על עין חרוד ומחנה מדין היה לו מצפון מגבעת המורה בעמק" לבין הביטוי "מי ירא וחרד" (ז' ג'), עמדו גרסיאל (עמ' 98, 126), טור-סיני (עמ' 44) ואף אליצור (עמ' פ"ח). ניתן להוסיף לכך, גם את החרדה שפשטה במחנה מדין בקרקר: "ויעל גדעון... ויך את המחנה... וכל המחנה החריד" (ח' י"א-י"ב).

על הקשר בין המקומות המוזכרים בקרב ובמרדף של גדעון לבין תיאורים ואתרים היסטוריים קדומים, נעמוד על כל מקום במקומו.

⁵⁹ אליצור (עמ' 39) כתב: "פרופ' מזר משער שרבים נתנו להם שני שמות, ולפעמים נשכח השם הראשון כליל". לעומתו ניתן להזכיר את הערתו של בן ישי (עמ' רפ"ו) בקשר ליתרו-חובב: "אין זה סביר, ששני שמות נפרדים יסמנו את אותו אדם, מבלי שיבוא סיפור אודות שינוי השם".

⁶⁰ על מדרש שם לגבי שורש ג.ד.ע. ללא החלפה לשורש כ.ר.ת. ראה להלן 'גדעם'.

פְּרָה (ז' י')

רוזנסון מציין (עמ' 108) כי סיפורו של גדעון שופע במילים מעולם הגת והגפן. גדעון חבט חטים בגת (ו' י"א), נערו מכונה פְּרָה (שהיא גת קטנה⁶¹), את זאב הרגו ביקב (ז' כ"ה). אין עוד פרשיות במקרא שקיימים בהן שלושת הביטויים: גת, פורה ויקב! לכך יש להוסיף את משפטו של גדעון לבני אפרים (ח' ב'): "הלא טוב עללות אפרים מבציר אביעזר!". רוזנסון מציע שציון המיקום בו חבט גדעון את החטים, הובא גם כדי להזכיר לקוראים לכל אורך הסיפור את חשיבותם של אלה בעיני גדעון.

יִרְדָן (ז' כ"ה)

גרסיאל (עמ' 109) מראה ששם הנהר טומן בחובו את האפשרות לדורשו בלשון 'ירד'⁶². כך נדרשים הפסוקים: "וירדפו אחרי מדין. ומלאכים שלח גדעון... לאמר רדו... ולכדו את המים ואת הירדן". אמנם לשון 'ירד' נפוצה מאד במקרא, וכן לירדן חייבים לרדת באופן פיזי (בין אם באים ממזרח או ממערב), אך מריבוי דרשות כאלו במקרא (במדבר ל"ד י"ב, יהושע ג' י"ג-ט"ו, ט"ז ז', שמואל ב' י"ט ל"ב, ובדגש מיוחד - בגלל המשך משחק המילים על מילה נוספת שאינה מחוייבת המציאות - מלכים א' ב' ח'-ט'), לא ניתן לומר שזהו צירוף מקרי או שימוש לשוני מתחייב מהמבנה הגאו-פיזי של הירדן⁶³.

עורב וזאב (ז' כ"ה)

רוזנסון (עמ' 104) מסביר שאף שיתכן שאלו שמותיהם האמיתיים של שרי מדין, האסוציאציה רומזת לביטוי 'זאבי עֵרָב' (השווה צפניה ג' ג' וחבקוק א' ח') וכן את הביטוי 'זאב ערבות' (השווה ירמיהו ה' ו'). רוזנסון מציע שאלו רמזים לצורך במרדף לילי אחרי שני שרי מדין שאומתם התנהגה כזאבים שהטריטוריה שלהם משתרעת על פני אלפי קמ"ר, ובלילות הם משחרים לטרפם בכל נחלתם⁶⁴.

⁶¹ השווה ישעיהו ס"ג ב'-ג' - "מדוע אדם ללבושך ובגדיך כדרך בגת? פורה דרכתי לבדי...".

⁶² כבר חז"ל (בכורות נ"ה ע"א) דרשו את שמו של הירדן: "למה נקרא שמו ירדן? שירד מדין". אמנם, כפי שמציין גרסיאל (בעמ' 22), לחלקה השני של הדרשה 'מדין', לא מצאנו מדרש הגלום במקרא.

⁶³ ניתן גם שלא להשתמש במדרש שם זה. השווה, לדוגמא, פרק עליתו של אליהו בסערה (מלכים ב' ב') מתאר את הליכתם של אליהו ואלישע מהגלגל עבר הירדן, שם נפרדו, בפרק כלל לא מופיע השורש י.ר.ד. (למעט בתחילת הפרק - פסוק ב'), במקומו מופיעים שורשים אחרים: ש.ל.ח., י.ב.א., י.צ.א., ה.ל.ך., ע.ב.ר.

⁶⁴ רוזנסון מסתמך בנתונים אלו על א. ביליק, אנציקלופדיה מקראית ג', ירושלים, תשי"ח עמ' 889, ערך 'זאב'.

גרסיאל (עמ' 47) מוצא בפסוק (הנ"ל) משחק מילים בלבד: "וירדפו אל מדין וראש ערב וזאב הביאו אל גדעון מעבר לירדן". מדרש זה מזווג שני שמות, של אזור ושל אדם כדי ליצור את משחק המילים הזה.

אפרים (ה' ג')

רמז לשמו של שבט אפרים בתיאור הדיאלוג בינם לבין גדעון, מוצא גרסיאל (עמ' 137) במילים: "אז רפתה רוחם". יש לציין שזהו מדרש חלש. עוד על אפרים, עיין בכתוב על 'פרעתון'.

החרס (ח' י"ג)

השימוש במילה זו לתיאור החמה, איננו מקובל ביותר בתנ"ך (אם כי בספרנו השימוש רווח יותר). ניתן לומר שהצמידות בפסוקים (ח' י"ג-י"ד) – "וישב גדעון... מלמעלה החרס. וילכד נער מאנשי סכות ושאלהו ויכתב אליו את שרי סכות ואת זקניה"⁶⁵ בין חזרתו של גדעון מהמקום שמשם נראית השמש עולה (ליושבים בארץ ישראל המערבית) לכתובה, יצרה את שינוי השם של השמש ל'חרס'. שהרי הכתיבה באותם ימים נעשתה על גבי חרס.

שימוש נוסף במילה 'חרס', מופיע בסיפור שמשון וחידתו לאנשי תמנה/תמנת⁶⁶ (י"ד-י"ח): "ויאמרו לו אנשי העיר ביום השביעי בטרם יבא החרסה...". כנראה, שמשון נקרא על שם העיר בית שמש⁶⁷ הנמצאת באותו עמק בו נולד. שימוש זה המרמז לשמשון (שאינו מזכר בשמו בפסוק), דומה לשימוש שכבר עמדנו עליו במדרש השם הרומז לבני קדם.

ניתן להוסיף שהסיבה שהמילה 'החרסה' מובאת כאן, במקום שמש, היא משחק צלילים: "ויאמרו לו אנשי העיר ביום השביעי בטרם יבא החרסה, מה מתוק מדבש ומה עז מארי, ויאמר להם לולא חרשתם בעגלתי לא מצאתם חידתי" גרסיאל (עמ' 60) מציין סוג של מדרש זה: "שכיחים יותר הם הצימודים בהם קיים שוני של עיצורים בין התיבות הנצמדות". השוני בין ש' שמאלית לימנית, איננו מטריד יתר על המידה את גרסיאל (עמ' 60).

⁶⁵ לציין כתיבת נער כדבר פחות, השווה ישעיה י"ט – "נער יכתבם".

⁶⁶ טור-סיני (עמ' 87) טוען שתמנת היא קיצור של 'תמנת חרס', כלומר תמונת חרס, כלומר פסל השמש. כך הוא גם מסביר שבביטוי "בטרם יבוא החרסה", אין הכוונה לעת ערב, עוד קודם ששקעה החמה, אלא הכוונה לשמשון עצמו בטרם הגיע למקדש השמש, שהיה כנראה במרכז העיר.

⁶⁷ סימוכין לכך שהיו בתי עבודה זרה לשמש, ניתן למצוא בתיאור מיקום קברו של יהושע (ב' ט'): "ויקברו אותו בגבול נחלתו בתמנת חרס". בתיאור מקביל בספר יהושע (כ"ד ל'), מכונה המקום 'תמנת סרח', כדי ללעוג לאותה עבודה זרה (עיין מגילה כ"ה ע"ב, ורש"י על הפסוק).

61. כמו כן, גם גרסיאל עצמו מודע לכך, שבצימוד מעין זה אין צורך שהמילים יהיו צמודות אחת לשניה.

יתר (ח' כ')

רוזנסון (עמ' 126) רואה בשמו של יתר ביטוי לבכורתו, היינו שהוא יתר על אחיו האחרים⁶⁸. הוא מביא עוד שתי אפשרויות אחרות הקשורות לאויב איתו נלחם גדעון. הראשונה היא ששמו של יתר, מזכיר את שמו של יתרו, שבניגוד לבני עמו דווקא עזר לעם ישראל. האפשרות השנייה קשורה לחיי הנדודים של המדינים ומרמזת על המיתר-יתר, חבל שבו קושרים את האוהל.

גרסיאל (עמ' 86) טוען ששמו של יתר מרומז בתיאור הרצח של בני גדעון (ט' ה'): "ויבא בית אביו עפרתה ויהרג את אחיו בני ירבעל שבעים איש על אבן אחת, ויותר יותם בן ירבעל הקטן, כי נחבא"⁶⁹. רמז זה בא להזכיר, כי הראוי למשול בישראל מבני גדעון הוא בכורו, ולא אבימלך. גרסיאל מכנה תופעה זו בשם 'מדרשים לשמות שאינם נזכרים'.

ניתן גם להציע כי יתר מוזכר, כאשר מתברר לגדעון כי הוא היחיד שנותר מאחיו בני אמו!

מחניים (בראשית ל"ב ב')

גרסיאל (עמ' 101) טוען כי גדעון במרדף אחר מדין עבר דרך מחניים⁷⁰. הוא מסתמך בכך על החזרה על המילה 'מחנה' בסיפור (ז' כ"א-כ"ב): "ויעמדו איש תחתיו סביב למחנה וירץ כל המחנה ויריעו... וישם ה' חרב איש ברעהו ובכל המחנה וינס המחנה". וכן בהמשכו (ח' י"ג-י"ד): "וזבח וצלמנע בקרקר ומחניהם עמם כחמשה עשר אלף כל הנותרים מכל מחנה בני קדם... ויעל גדעון... ויך את המחנה והמחנה היה בטח... וילכד... את זבח ואת צלמנע וכל המחנה החריד". גרסיאל מודה (עמ' 115) שאמנם השם מחניים איננו מופיע במפורשות

⁶⁸ רוזנסון מסתמך בנתונים אלו על ש. לוינשטאם, אנציקלופדיה מקראית ג', ירושלים, תשי"ח עמ' 956, ערך 'יתרו'.

⁶⁹ השווה יהודה קיל, פרוש 'דעת מקרא' לספר מלכים, ירושלים תשנ"ד, מלכים א' ב' כ"ז.

⁷⁰ גרסיאל כותב על הזיקה בין שלושת האתרים: מחנים, סוכות ופניאל. לא נתעכב על כך ונביא (בהמשך) רק את הזיקה הקשורה לספרנו, אך זאת נזכיר כי צירוף שלושה מקומות אלו מוזכר בסיפור חזרתו של יעקב מחון (בראשית ל"ב א'-ב', ל', ל"ג י"ז), מדרש זה חוזר גם בדיבורו של אוריה (שמואל ב' י"א א') ובבריחתו של דוד ממלכתו בעת מרד אבשלום (שם י"ז כ"ד).

וכן מילה זו מטיבה לתאר את אופי המחנה המדייני, אך בהקשר הגאוגרפי ורציפות החזרה קשה לטעות במדרש זה, שגרסיאל מכנה אותו בשם 'מדרש לשם שאינו נזכר'.

צרתה (ז' כ"ב)

גרסיאל מצייע (עמ' 101) ששם מקום זה מזכיר לנו את הציווי לנקום את מותם של ישראל שחטאו בזנותם עם בנות מדיין (במדבר כ"ה י"ז-י"ח): "צרור את המדיינים והכיתם אותם כי צררים הם לכם". גם המדיינית המוכה שמה (כ"ה ט"ו): "כזבי בת צור ראש אמות בית אב במדין". אולי גם בשמו של אביה של כזבי, מהדהד המקום בו הרגו את השר המדייני (ז' כ"ה): "צור עורב".

אבל מחולה⁷¹ (ז' כ"ב)

גרסיאל מציין (עמ' 100) ששם זה מהווה מעין אוקסימורון, כשמצד אחד מדובר על ריקוד מתוך שמחה ומצדו השני על אבל. הפכים אלו כבר קיימים במקרא: "אז תשמח בתולה במחול ובחורים זוקני יחדו והפכתי אבלם לששון" (ירמיהו ל"א י"ב), ובצורה הפוכה (איכה ה' ט"ו): "שבת משוש לבנו, נהפך לאבל מחולנו".

גרסיאל מביא (עמ' 101) את דעתו של ד"ר גבריאל ברקאי שהפסוק (שיר השירים ז' א'): "מה תחזו בשולמית כמחולת המחנים", מרמז לשני ישובים סמוכים: (אבל) מחולה ומחניים. קרבה גאוגרפית זו ניתן לראות ע"פ מדרש השם למחנים (לעיל) בסיפורנו: "ובכל המחנה וינס המחנה עד בית השטה צרתה עד שפת אבל מחולה".

סכות (ח' ז', בראשית ל"ג י"ז)

רוזנסון (עמ' 124) וגרסיאל (עמ' 114) טוענים שהעונש שמבטיח גדעון לאנשי סכות – "ודשתי את בשרכם את קוצי המדבר ואת הברקנים" מרומז בשם המקום סכות-שכים (השווה במדבר ל"ג ג"ה), או סוכה-מסוכה (השווה ישעיה ה' ה' ועוד).

אבימלך (ח' ל"א, בראשית כ' ב')

"ופילגשו אשר בשכם ילדה לו גם היא בן וישם את שמו אבימלך". השאלות העולות מפסוק זה הן: מי קרא לאבימלך בשמו ומה משמעות שמו. רוזנסון (עמ' 130) טוען כי ניתן להבין שגדעון הוא שנתן לאבימלך את שמו, ורואה בכך התפרצות של רגשות כמוסים של

⁷¹ על זיקתו של המקום ל'אבל כרמים', נעמוד כשנזכיר מקום זה.

גדעון, שבסתר כן רצה להיות מלך, ורמז בשם בנו שהוא רואה את עצמו כ'אבי מלך'⁷². אליצור (עמ' ק"ב) מציין ששם זה הוא שם מלכותי טיפוסי של מלכי כנען. גם בהסבר כזה יש אמירה, שגדעון הושפע מהסביבה בה הוא חי וכנראה גם התרשם מהממלכות בארץ. הרב רמר (עמ' 124) טוען כי מי שקרא לאבימלך בשמו, הוא אבימלך עצמו, ובעצם "התנשא בשם אביו למלך".

גרסיאל (עמ' 39) מצייע לעיין בדברי התוכחה של יותם (ט' ט"ז-י"ח): "ועתה אם באמת ובתמים עשיתם ותמליכו את אבימלך ואם טובה עשיתם עם ירבעל... אשר נלחם אבי עליכם וישלך נפשו מנגד...", "ואתם קמתם על בית אבי היום ותהרגו את בניו, שבעים איש על אבן אחת ותמליכו את אבימלך בן אמתו"⁷³...

זקוביץ טוען כי הצימוד הכפול של אב+מלך מלמד על הרצון לדרוש את השם אבימלך על שני מרכיביו⁷⁴. הכתוב מגנה את המלך המומלך על ידי רצח כל אחיו. גרסיאל (עמ' 39), הרב רוזן (עמ' 113) ורוזנסון (עמ' 133) טוענים שיש פה מן האירוניה, כי השם יכול להדרש (לאו דווקא על פי גזרונן האמיתי) כ'אבי המלוכה' – הראשון למלכים בישראל! הצגת המלך הראשון כמלך רע ואכזר מביעה (כפי שכבר ראינו בסיפורו של גדעון) גישה אנטי מלוכנית (אם כי, מעיר רוזנסון, עמ' 130, נחלת הקבר של גדעון, תיאור בניו הנולדים לו ו'הנישואים הדיפלומטיים' עם כנענית משכם, הינם גיווני מלכות מובהקים, שכמותם לא ראינו אצל השופטים שקדמו לגדעון).

אבימלך בן ירבעל ובעלי שכם (ט' ו')

ייחוסו של אבימלך לגדעון מופיע תמיד, כ'בן ירבעל'. ייחוס קצת מוזר בהתחשב בכך שרק ארבע פעמים מוזכר גדעון בשמו השני (אחד כשנקרא כך לראשונה [ו' ל"ב], ועוד שתי פעמים נוספות בהם הוא מוזכר בשני שמותיו [ז' א', ח' ל"ה] רק פעם אחת מוזכר גדעון בתור 'ירבעל' בלבד. גם אז כל האזכור הוא כהכנה לסיפור הבא, קרי, ייחוסו של אבימלך לגדעון). הסבר לתופעה זה יהיה 'הצימוד'. וכך כותב גרסיאל (עמ' 59): "הצימוד השלם הוא דמיון מלא, או כמעט מלא, בין שתי תיבות קרובות בטקסט".

⁷² אמנם גם רוזנסון מעיד ששם זה יכול להתפרש כרמז למלכות ה' (כפי שכתב י. קויפמן, ספר שופטים, עמ' 194), אך מדגיש שלא ניתן להתעלם במקרה זה מההקשר (הן בבקשת העם מגדעון לשושלת מלוכתית, והן בביצוע בפועל של אבימלך).

⁷³ על תפרוסת של מדרש השם, בין 'אמתו' לבין 'באמת ובתמים', עיין שם.

⁷⁴ י. זקוביץ, כפל מדרשי שם עמ' 83-82.

על כן כבר בתחילת סיפורו של אבימלך (ט' א'-ד'), נוכל לשים לב לצימוד השלם: "וילך אבימלך⁷⁵ בן ירבעל שכמה... וידבר אליהם... לאמר: דברו נא באזני כל בעלי שכם... ויתנו לו שבעים כסף מבית בעל ברית". תופעה מעין זו מכנה גרסיאל (עמ' 110): 'מדרשי שמות חוזרים'. אך בעוד ברובם של מדרשי השמות החוזרים, הקושי הוא בשאלה מהו המדרש הקדום יותר ומהו המדרש שהתבסס על מדרש זה, במקרה שלנו אין שאלה כזו, כיון שמדרש השם הראשון הוא שמו של גדעון – ירבעל. שם זה הינו מהמדרשים המפורשים בכתובים (ו לב): "ויקרא לו ביום ההוא ירבעל לאמר ירב בו הבעל כי נתן את מזבחו". יש לציין כי הביטוי 'ריב' מופיע בפסוק שלפני כן, שלוש פעמים⁷⁶.

הביטוי האחר 'בעלי שכם', פירושו אדוני העיר שכם (אם כי כבר הרב רמר [עמ' 125] ורוזנסון [עמ' 205 בהערה] ייחסו קשר בינם לבין אלילים). יושם לב להצמדת המילה 'שכמה' ל'ירבעל', כדי ליצור צליל דומה בין שני חלקי המשפט. גרסיאל (עמ' 65) מכנה תופעה זו בשם 'מדרש שם כקישור בין צלעות ופיסקאות'. הצלע השלישית בצימוד זה היא 'בית בעל ברית' (אל שכבר הוזכר בקטע המעבר בין גדעון לאבימלך). בעלי שכם נותנים לאבימלך כסף שלקחו מהמקדש האלילי (אם בגלל ששימש בנק להלוואות, ואם בגלל זמינות הממון במקדש. מעשים דומים לכך שנעשו ע"י מלכי יהודה, ניתן לראות במלכים א' ט"ז י"ח. מלכים ב' י"ב י"ט, ט"ז ח', י"ח ט"ו). בכך בעצם כרתו ברית עם אבימלך. כלומר, בעלי שכם הם בעלי בריתו של אבימלך בן ירבעל משכם.

שכם (ח' ל"א, בראשית י"ב ו')

גרסיאל (עמ' 61) מראה בתיאור מעשה אבימלך בקרב מול בעלי שכם, דרשת שם גלויה על שם העיר, מלשון החלק העליון בין גב האדם לכתפו⁷⁷. דרשה זו מתחזקת בגלל החזרה הצלילית של עיצורי השם שכם (ט' מ"ז-מ"ט): "ויגד⁷⁸ לאבימלך כי התקבצו כל בעלי מגדל שכם... ויכרת שוכת עצים וישאה וישם על שכמו ויאמר אל העם אשר עמו: מה ראיתם

⁷⁵ על הצימוד החלקי במילים אלו כבר כתב גרסיאל (עמ' 60). צימוד חלקי כזה אך רחב יותר מצאתי ב-'ט' ו': "וילכו וימליכו את אבימלך למלך" (רוזנסון [עמ' 135] ראה בכך נקודה לדיון בפסיביות של העם לנוכח המלכת אבימלך). צימוד זה הוא הכנה למשל יותם שכולו מלא בצימוד זה (גרסיאל מצא לכל אורך משל יותם תפרוסת של מדרש שם – עיין עמ' 39).

⁷⁶ ד. אליצור, עמ' 15, אך עיין גם יהודה אליצור במקום.

⁷⁷ דרשה דומה, אך נסתרת קיימת בברכת יעקב לבני יוסף (בראשית מ"ח כ"ב). יהודה קיל (פירוש 'דעת מקרא' לספר יהושע, ירושלים תשנ"א, עמ' קנ"ד הערה 28) וגרסיאל (עמ' 100) עמדו על כך. השווה פירושו של רש"י להושע ו' ט' ושל חז"ל במכות י' ע"א. אגב יש לציין כי פירוש שמותיהם של בני מנשה: חלק ושכם (שבנחלתו שוכנת העיר שכם, אך רק תחומיה שייכים לו ואילו העיר עצמה שייכת לאפרים. עיין יהושע י"ז ט' ושופטים י"ב ד') הוא בעל מובן זהה!⁷⁸ אולי ישנה כאן גם דרשה של המילה מגדל עם המילה ויגד, דרשה מעין זו כבר הזכיר גרסיאל (עמ' 122).

עשיתי, מהרו עשו כמוני". בדוגמא אישית זו שחזר אבימלך את מעשהו של אביו (ז' י"ז) – "ויאמר אליהם ממני תראו וכן תעשו... והיה כאשר אעשה כן תעשו".

נראה כי ניתן להציע עוד מדרש שם בענין, זבול ממליץ לאבימלך לפשוט על העיר שכם: "והיה בבקר כזרח השמש תשכים ופשטת על העיר". המדרש נראה מוצדק יותר אם נזכור כי אבימלך הגיע עם שחר מדרום מזרח לשכם⁷⁹, כלומר השמש זרחה מעבר לשכם.

יותם (ט' ה')

טור סיני (עמ' 79) טוען ששמו מרמז ליתמותו. גרסיאל (עמ' 40) והרב רמר (עמ' 124) טוענים ששמו מרמז לתום ותמימות.

בית מלוא (ט' ו')

האם שם זה (כנראה עיר בסביבות שכם) מרמז על גישור פערים בין אישיותו הבעייתית של אבימלך, לתנאים הדרושים לאדם כדי שיהיה למלך. כמו 'המלוא' שבעיר דוד (מלכים א' ט' ט"ו) – מילוי חול ואבנים בין עיר דוד עצמה לבית המקדש⁸⁰?

יש להודות שזהו מדרש מאולץ ביותר, אך כנגד זאת יש להעלות את השאלה מדוע מופיעה כאן עיר שאינה מוכרת לנו משום מקור אחר בתנ"ך, לא נמצאו לה שרידים ארכיאולוגיים (אמנם זו אינה ראייה מספקת) וכן אין לה משמעות בסיפורנו (די היה אם היו מוזכרים בהמלכת אבימלך ובתוכחתו של יותם בעלי שכם בלבד⁸¹)?

הר גרזים (ט' ז', דברים כ"ז י"ב)

רוזנסון (עמ' 136) מזכיר כי הר זה הוא 'הר הברכה'⁸². יש מן האירוניה בכך שדווקא על הר זה, יותם חותם את תוכחתו בקללה (ט' כ'): "תצא אש מאבימלך ותאכל את בעלי שכם ואת בית מלוא, ותצא אש מבעלי שכם ומבית מלוא ותאכל את אבימלך".

⁷⁹ בהנחה שארומה היא אל ערמה, כתשעה ק"מ דרומית-מזרחית לשכם, סמוך לעקרבה מצפונה (יהודה אליצור עמ' ק"י).

⁸⁰ יהודה קיל ספר מלכים. בדומה לדעה זו מביא הרטום (שופטים ט' ב') הסבר כי בית מלוא הוא מבצר המלא בעפר ובאבנים.

⁸¹ הסבר קלוש נוסף שמספק הרטום הוא האפשרות כי בית מלוא היה משפחתה של אימו של אבימלך.

⁸² בימינו הישוב הנמצא דווקא על הר עיבל נקרא 'הר ברכה', אך השבטים המתברכים עומדים על הר גרזים, אולם פניהם מופנים בדיוק כלפי הר עיבל. הקשר זה הוא שהפך (גם) את הר עיבל ל'הר ברכה'.

געל בן עבד (ט' כ"ו)

הרב רמר (עמ' 124) מציע ששמו של געל הוא לשון מיאוס (=געל)⁸³ כך גם מציע רוזנסון (עמ' 142) ומוסיף ששם אביו מרמז על מוצאו – בן עבדים (למרות שניתן להבין את שמו כמו 'עבדון' [י"ב י"ג]). גרסיאל (עמ' 38-39) מרחיב דרשות אלה על בסיס הפסוקים. ראשית, הוא מסב את תשומת הלב לכך שבעוד אבימלך הוא 'בן האמה' (ט' י"ח), יריבו הוא 'בן עבד'. שמו של געל רומז לאי רצונו לעבוד את אבימלך (ט' כ"ח-כ"ט): "ויאמר געל בן עבד: מי אבימלך ומי שכס כי נעבדנו הלא בן ירבעל וזבל פקידו עבדו את אנשי חמור אבי שכס ומדוע נעבדנו אנחנו..."

את מדרש השם של געל עצמו, אנו מוצאים דווקא בתגובתו של זבל לגעל (ט' ל"ח): "ויאמר אליו זבל: איה איפה פיך אשר תאמר: מי אבימלך כי נעבדנו הלא זה העם אשר מאסטה בו..." זבל מדגיש את הנאמר קודם לכן, לגבי עבדותו של געל ומוסיף מדרש שם לשמו של געל.

תרמה/ארומה (ט' ל"א/מ"א)

נראה כי שם העיר היה ארומה. אליצור (עמ' ק"ט) מציע כי זבול שלח לאבימלך בתרמית – מזימה. מדרש שם בין העיר ארומה למילה 'תרמית'.

צריח בית אל ברית (ט' מ"ו)

הרב רמר (עמ' 125) טוען כי שם זה מרמז לצריחות העם לאבימלך לשמור על הברית המאחדת את האומה⁸⁴.

⁸³ השווה ויקרא כ"ו מ"ג-מ"ד.

⁸⁴ מדרש שם בלתי משכנע למדי. כאן המקום לציין כי לכל אורך פירושו על ספר שופטים נרתע הרב רמר ליצור מדרשי שמות, למעט בסיפור אבימלך (אולי בגלל אישיותו הבעייתית, והאפשרות הקלה לגנותו). בסיפור זה הוא מותיר קטע מיוחד בו הוא דורש את השמות, חלקם רחוקים מאד מפשט הכתוב ומהגזרונים האמיתיים. הרב רמר מודע לכך באומר: "יתכן ש'מדרש השמות' דמיוני ביסודו, אך העושר האסוציאטיבי שטמנה לנו הנבואה בשמות בעלי המשמעויות המרובות בסיפור מעללי אבימלך, מותיר בנו תחושה, שהסתום בפרשה זו רב מן הגלוי".

רוזנסון (עמ' 148) מסב את תשומת הלב לריבוי האות צד"י בתיאור נתיצת העיר, שרפת הצריח ע"י אבימלך ובניסיון לשרפת המגדל בתבץ (ט' מ"ה-ג'). ריבוי האות צד"י אמנם קיים (בעיקר בפסוק מ"ט), אך לא ברור מה רצה רוזנסון לומר בכך...

תולע בן פואה (י' א')

לא נתנו לנו פרטים על השופט, כך שאיננו יכולים לדרוש את שמו. גרסאל (עמ' 22) כבר עמד כך: "רווחת בחז"ל הנטייה להפליג בדרשות שם שונות (ולעיתים אפילו מתמיהות), הדורשות את השם המקראי בלא אחיזה כלשהי בטקסט", אך הדמיון הרב (כפי שהציע בהרצאותיו פרופ' יהודה אליצור) לפסוק אחר במקרא (דברי הימים א' ז' א') אומר דרשני: "ויקם... להושיע את ישראל תולע בן פואה... איש יששכר והוא יושב בשמיר"; "ולבני יששכר: תולע ופואה ישוב ושמרן".

בשיחה איתו, הסביר לי ד"ר יואל אליצור שישנם שמות שבטיים. שמות של אבות השבט, שהיתה גאוה לבני השבט, לשאת שמות אלה.⁸⁵ אפשרות אחרת לצמידות השמות 'תולע' ו'פואה' היא הצעה באנציקלופדיה מקראית⁸⁶: "מסתבר שהם שמות משפחות אומנים מיששכר הקרויות כך על שום עיסוקן בצביעה. תולע – תולעת השני (שהצבע המופק ממנה הוא אדום) ופואה – שם צמח שהוזכר במשנה (שבת פ"ט מ"ה ועוד) שמשרשיו הפיקו צבע קרוב לאדום".

דמיון נוסף שקשה להתעלם ממנו, אף על פי שבאותה מידה גם קשה לומר שזו היתה כוונת הסופר המקראי, הוא הדמיון שאיננו ניתן להכחשה בין 'תולע היושב בשמיר' לבין תולעת השמיר⁸⁷ האגדית. לא ברור מה ניתן ללמוד מדמיון זה, יתכן ששמו של השופט הוא שגרם לקשר בין הביטוי 'שמיר חזק מצור' להיותו דווקא תולעת.

⁸⁵ דוגמאות לכך ניתן למצוא בשמות אבותיו של מרדכי – שמעי וקיש, שמות שכבר מוכרים בשבט בנימין (השווה שמואל א' ט' א' ושמואל ב' ט"ז ה'), או את שמו של אביו של שמעי – גרא שהוא גם שמו של אביו של אהוד (ג' ט"ו), שהוא שם של אחד מאבות שבט בנימין (בראשית מ"ו כ"א). יאיר, שמו של אביו של מרדכי הוא שם משבט יהודה (עיני דברי הימים א' ב' כ"א-כ"ג), כך אולי ניתן להסביר את הפסוק: "איש יהודי... ושמו מרדכי בן יאיר... איש ימיני" (אסתר ב' ה', ועיני מגילה י"ב ע"ב בסופו). דוגמאות אחרות שנתן אליצור היו השמות בשבט לוי (עיני דברי הימים א' ו'), שבו השמות: אלקנה ו(אבי)אסף (אסף נוסף ימצא בשם 'תח' השם אסף באתב"ש. על פי ילקוט השמות הפרטיים בתנ"ך, ד"מ הרדוף, ת"א תשכ"ד, עמ' 184. דוגמא נוספת לשימוש באתב"ש לגבי שמות בתנ"ך, ניתן למצוא בירמיה נ"א מ"א "איך נלכדה ששך", כשהכוונה לבבל ברורה – על פי ההקבלה לחלקו האחרון של הפסוק – "איך היתה לשמה בבל בגוים". כך גם בשם 'לב קמ' הלא הם ה'כשדים' [שם פסוק א']. עיני עוד ב' ברוך שאמר' על מסכת אבות פ"ג מ"ו, הרב ברוך עפשטיין, ת"א [ללא ציון שנת הוצאה] עמ' ק"י), או שמו של אחד מחשובי הכהנים בתקופת ירמיהו (ירמיהו כ' א') – פשחור בן אימר, שני שמות של משמרות כהונה בבית ראשון (דברי הימים א' ט' י"ב). השם פשחור לכהן אחר מופיע בירמיה כ"א א', דבר המחזק את הטענה, לפחות לגבי השם פשחור. דוגמא נוספת שניתן להציע היא השם כלב בשבט יהודה (עיני דברי הימים א' ב' י"ח, ב' נ', ד' י"א, ד' ט"ו).

⁸⁶ ערך 'תולע', ירושלים תשמ"ב, עמ' 466, וכן בערך 'פואה', ירושלים תשל"ב, עמ' 438.

⁸⁷ תולעת השמיר מוזכרת לראשונה בתוספתא פט"ו ה"א, וראה רש"י על יחזקאל ג' ט': "כשמיר חזק – מין תולעת הוא".

חוות יאיר (י' ד', במדבר ל"ב מ"א)

דוגמא דומה לנכתב בשם הקודם, ניתן לראות גם בשם זה. אליצור (עמ' קי"ד) מסב את תשומת הלב לכך שכבר נתקלנו בביטוי זהה: "וילכו בני מכיר בן מנשה גלעדה... ויאיר בן מנשה הלך וילכד את חותיהם ויקרא אתהן חות יאיר" (במדבר לב ל"ט-מ"א). אליצור מציג שהחוות של יאיר הגלעדי נקראו לזכר אותן חוות של אבי אבותיו.

גרסיאל דורש (עמ' 49) את הביטוי חווה כמו חיזיא⁸⁸, כלומר נחש. משחק מילים זה קיים על ההבנה כי הבשן יוצר אסוציאציה למילה בת'ן=פתן=נחש⁸⁹. דרשה אחרת של גרסיאל (עמ' 52) מתעכבת על צימוד שלם בתיאור בניו של יאיר (י' ד'): "ויהי לו שלשים בנים רכבים על שלשים עירים ושלשים עירים להם". שימושה הראשון של המילה 'עירים' הוא בני חמור, ואילו שימושה השני הוא יישובים עירוניים⁹⁰. ייתכן, ואולי ניתן להבין כך גם מלשון הכתוב עצמו, שהיישובים האלה הם-הם חוות יאיר⁹¹.

יפתח (י"א א')

טור-סיני (עמ' 89) וגרסיאל (עמ' 71) מציעים קשר בין יפתח לבין פצית פיו (י"א ל"ה-ל"ו): "ואנכי פציתי פי אל ה' ולא אוכל לשוב. ותאמר אליו פציתה את פיך אל ה'...". המחבר החליף את גזרון השם יפתח-פפתח' בבן הזוג 'פצה' (השווה במדבר ט"ז ל' ודברים י"א ו' וכן יחזקאל ב' ה', ג' ב'). טור-סיני וגרסיאל מוסיפים את הקשר בין הביטוי "פצה" לשם מקום האירוע "המצפה", שנכתב בסמוך לביטוי זה (י"א ל"ד). הרב רוזן (עמ' 134) הסביר גם הוא כך את שמו של יפתח – "מלשון פתחון פה", אך לא נכנס לעניינים הלשוניים בשמו.

אני מבקש לדרוש אותו מכיוון אחר. נדרו של יפתח טרם צאתו למלחמה היה (י"א ל"א): "היוצא אשר יצא מדלתי ביתי לקראתי... והעליתיהו עולה". 'דלתי הבית' הוא שם אחר לפתח הבית (השווה, למשל, שמות י"ב כ"ב). כבר הבאנו במדרש על השם 'בני קדם' את דעתו

⁸⁸ כבר חז"ל (בראשית רבה כ' כ"א) דרשו מדרש דומה על חוה, אם כל חי, בעקבות המפגש עם החיזיא/הנחש.

⁸⁹ גרסיאל מחזק את דבריו ע"י ההשוואה למלכים א' ד' י"ג, עם תזכורת לנחש בריח בחוות יאיר בבשן.

⁹⁰ הרד"ק במקום מסביר את השינוי מהלשון הרגילה – "דרך צחות".

⁹¹ גרסיאל מרחיק ומוצא משחק מילים סמוי בשמו של "עירא היאירי", ששמו הפרטי מכיל גם את אותיות השם 'יאיר' וגם את אותיות המילה 'עיר'.

של גרסיאל על תופעה זו. ניתן לומר שמחבר הספר בקוראו ליפתח בשמו, יוצר את התחושה שהמעשה הזכור ביותר ממנו יהיה העלאת בתו לקרבן⁹².

ארץ טוב (י"א ג')

ציון המקום אליו ברח יפתח אינו חשוב להמשכו של הסיפור ויש בו מעין בקשה: "אנא דרשני!"⁹³. ניתן לראות בפתיחת הסיפור (י"א ה'-ו'), הקבלה לחלק מטענתו של יפתח למלך בני עמון (י"א כ"ה): "וילכו זקני גלעד לקחת את יפתח מארץ טוב. ויאמרו ליפתח: לכה והיית לנו לקצין ונלחמה בבני עמון"; "ועתה הטוב טוב אתה מבלק בן צפור מלך מואב הרוב רב עם ישראל אם נלחם נלחם במ?".

רב הוא הראש והראשון (השווה בראשית כ"ה כ"ג), וגם דרישתו של יפתח היתה להיות לראש לכל יושבי גלעד⁹⁴. הקבלת המילים המודגשות מקבלת יתר תוקף, אם נשים לב כי הן המילים המוכפלות בטענת יפתח. האם יהיה זה רחוק מהמציאות אם נטען כי המילים הללו, הן המילים ש"זמזמו בראש" ליפתח?!

כמוש (י"א כ"ד, במדבר כ"א כ"ט)

פרשנים ניסו לתרץ את הקושיה כיצד התבלבל יפתח וקרא לאלהיו של מלך בני עמון – כמוש, כשידוע לנו שזהו שם אלהי מואב (השווה במדבר כ"א כ"ט) ואילו שם אלהי עמון הוא מלכם (השווה מלכים א' י"א ה', ל"ג וכן מלכים ב' כ"ג י"ג⁹⁵). אליצור (עמ' קכ"ז) הסביר שהאל הלאומי של העמים התאומים עמון ומואב היה כמוש. טור-סיני (עמ' 82) הציע הסבר אחר. לטענתו, טעותו של יפתח נוצרה עקב המילה שלפניה (י"א כ"ד): "הלא אשר יורישך כמוש אלהיך אותו תירש...".

⁹² גם את המילים החריפות שבהן התבטא יפתח כנגד נדרו שלו, ניתן לדרוש (בשיטת הצימודים החלקיים, כפי שכבר הובאה דעתו של גרסיאל במדרש על השם 'חרס'): "ויקדע את בגדיו ויאמר אהה בתי הכרע הכרעתי ואת היית בעברי".

⁹³ כפי שעשה, מבלי משים, רזנסון (עמ' 152).

⁹⁴ אף שראוי לעשות כן, לא כאן המקום לעמוד על ההבדלים בין ההצעה הראשונית שלא היתה קונקרטיית למישהו מסוים, ההצעה של זקני גלעד ליפתח, דרישתו של יפתח והסכמת זקני גלעד לדרישתו. עיין הרב יעקב ורות מדין "יפתח בדורו" 'מגדים' ו' אלון שבות תשמ"ח עמ' 42.

⁹⁵ על הקשר בין השם 'מלכם' למילה 'מלכם' (המופיע חמש פעמים – מתוך 13 פעמים! – בצורה מפורשת, בהקשר לבני עמון) כבר עמדו רש"י (על ירמיה מ"ט א' וכן על צפניה א' ה') ורד"ק (על שמואל ב' י"ב ל' וכן על צפניה א' ה') על פי עבודה זרה מ"ד ע"א.

אפשר גם להסביר שלא ניתן לדרוש מאדם שגורש בגיל צעיר מביתו והתרועע עם (י"א ג) "אנשים ריקים", שיחזיק בידע תיאולוגי של עמים שכנים ולמספר הסיפור המקראי, היה עניין להדגיש זאת.

אבל כרמים (י"א ל"ג)

גרסיאל (עמ' 102) מציין ששם זה (כמו השם 'אבל מחולה', לעיל) עשוי להתפרק לשני מרכיבים: **אבל** – לשון בכי ומספד וכרמים – מטעי גפנים. שם זה יכול ליצור אסוציאציות עם בני בנימין שחטפו בכרמים בנות מיבש גלעד שיצאו לחול במחלות (כ"א כ"א). גרסיאל מסתמך בכך על האפשרות של 'אבל מחולה' ול'אבל כרמים', יש זהות אחת⁹⁶. גם רוזנסון מבחין (עמ' 162) בקשר בין המחולות לאבל כרמים. הוא מציין שהמילים בתיאור חזרתו של יפתח מנצחונו על בני עמון (י"א ל"ג-ל"ד): "ויכם מערוער... ועד אבל כרמים... ויבא יפתח המצפה אל ביתו והנה בתו יצאת לקראתו בתפים ובמחלות...". המילה הראשונה בשני השמות (הן אבל מחולה והן אבל כרמים) רומזת על צערו הגדול של יפתח, ואילו המילה השניה (בכל שם שהוא) תרמוז למחולות, שבתו חוללה, אך בשילה כבר לא תוכל לחולל יותר בשל נדרו של אביה.

פרעתון (י"ב ג)

גרסיאל מבחין (עמ' 52) ששם מקומו של עבדון רומז לתיאור על בניו (י"ב ד): "ויהי לו ארבעים בנים ושלישים בני בנים רכבים על שבעים עינים". פרעתון יכולה להתפרק לשתי מילים המקבילות לעיירים, עליהם רוכבים בני עבדון ונכדיו: **פרא** (השווה איוב י"א י"ב) ו**אתון** (השווה בראשית מ"ט י"א).

גרסיאל מסב את תשומת הלב לכך שעבדון נקבר "בפרעתון בהר אפרים". גם בשם אפרים נוצרת אסוציאציה למילה פרא. אסוציאציה זו מנוצלת היטב בהושע (ח' י'): "פרא בודד לו אפרים".

מנוח (י"ג ב')

רוזנסון (עמ' 171) טוען שעל דרך משחק הלשון השם בא לרמוז על מנוחה ופסיביות, לאור התנהגותו ביחס לאשתו (השווה רות ג' א'). לעומתו, גרסיאל (עמ' 143) מציע כי השם מנוח יכול להגזר מהמילה מנחה (י"ג י"ט): "ויקח מנוח את גדי העזים ואת המנחה...".

⁹⁶ גרסיאל מציין פסוקים לחיזוק טענתו (שאויל דווקא מחלישים אותה) בעמוס ה' ט"ז וביואל א' ט'–י"א.

השאלה באשתאול (י"ג כ"ה) / צרעה ואשתאול (י"ח ב')

סיפור לידתו של שמשון מתחיל (י"ג ב') ב"איש אחד מצרעה", ומסתיים (י"ג כ"ה) ב"ותחל רוח ה' לפעמו במחנה דן בין צרעה ובין אשתאול". שם זה שטרם הכרנו, מתקשר למילה מתוכן סיפור בשורת הלידה. הבשורה בפי המלאך נשמעת פעמיים. בראשונה (י"ג ג-ה') מקבלת את הבשורה אשת מנוח לבד, אשר מציינת לבעלה (י"ג ו'): "ולא שאלתיהו אי מזה הוא ואת שמו לא הגיד לי". בשנית, כשמלאך ה' מתגלה גם למנוח, מנוח אזור אומץ ושואל את המלאך מה שמו. מלאך ה' עונה לו (י"ג ח): "למה זה תשאל לשמי". יכול להיות שישנו קשר בין ציון השאלה – או אי השאלה – לשם החדש לנו בסופו של הפרק.

קשר נוסף הוא בהשוואה בין שמואל לשמשון – השוואה שלא אעשה כאן; השוואה זו מתבקשת ולו רק בשל ציווי המלאך (י"ג ה') – "ומורה לא יעלה על ראשו", ציווי המקביל לחלוטין לנדרה של חנה המתפללת לבן. בסיפור הלידה של שמואל, מופיע השורש ש.א.ל. כמילה מנחה, שבע פעמים.

מדרש נוסף המתייחס אף הוא לקשר בין אשתאול לשורש ש.א.ל. אך גם לצירוף של 'צרעה ואשתאול' הציע גרסיאל (עמ' 65): בני דן היוצאים מצרעה ואשתאול פונים בדרכם לכהן בבית מיכה ומבקשים ממנו (י"ח ה'): "שאל נא באלהים ונדעה התצליח דרכנו...". כשהם מגיעים לליש הם מוצאים עיר (י"ח ז'): "אשר בקרבה יושבת לבטח כמשפט צדנים שקט ובטח ואין מכלים דבר בארץ יורש עצר ורחוקים המה מצידנים...". גרסיאל הסביר שהקישור בין השמות איננו רק אסוציאטיבי, אלא תורם לקשר פנימי בתוך הקטע הסיפורי, נוצר קשר בין שמות המקומות לבין קורות יושביהם.

שמשון (י"ג כ"ד)

חז"ל (סוטה י' ע"א) הסבירו ששמו של שמשון נגזר מהמילה 'שמש'⁹⁷, הגמרא ממשילה את שמשון לה' ולשמש בפסוק (תהלים פ"ד י"ב): "כי שמש ומגן ה' אלהים"⁹⁸.

⁹⁷ על אפשרות אחרת הבנויה על אותו בסיס, ראה על 'החרס'.

⁹⁸ נראה שחז"ל ראו ללמד זכות על שופטים שלא תוארו בצורה מחמיאה מבחינת היחסים בין גבר לאשה (עיין ילקוט שמעוני מד, לגבי יעל). יאיר זקוביץ ('חיי שמשון' ירושלים תשמ"ב עמ' 70) מציין כי לקריאת שמו של שמשון לא התלווה מדרש שם; הוא תולה זאת בניסיון למנוע קישור בין שמשון לשמש (עיין להלן בערך 'חרס'), קשר שיש בו משום תפישה אלילית מיתולוגית. אולי זו גם הסיבה שהעיר בית-שמש, הסמוכה כל כך לאיזור ההתרחשויות, כלל אינה מוזכרת בסיפורי שמשון.

יוסף בן מתתיהו⁹⁹ טען כי פירושו של השם שמשון הוא גברתן. נראה כי הסתמך על הפסוק (ה' ל"א): "ואהביו כצאת השמש בגברתו"¹⁰⁰. דוד גרוסמן הציע שתי אפשרויות להבנת שמו של שמשון: שמש קטנה או שמש+און¹⁰¹. גרסיאל (עמ' 58) אינו מתייחס לשמו באופן כללי, אלא רק ביחס להופעה מסוימת של שמו (י"ד י'). גרסיאל טוען שלעיתים המשוואה הצלילית מגבירה את הזיקה העניינית בין השם לרכיבים האחרים בפסוק הנקשרים אליו בצליל דומה: "ויעש שם שמשון משתה". המשוואה הצלילית מדגישה את יוזמתו של שמשון לעשות 'משתה' דווקא 'שם', בארץ פלשת¹⁰².

דגון (ט"ז כ"ג)

רוזנסון (עמ' 182) רואה באופן ציורי את חייו של שמשון, כסובבים סביב תעשיית החיטה. החל מ'חרישת עגלתו' (י"ד י"ח), דרך "ימי קציר חטים" (ט"ו א') ועד לטחינתו בבית האסורים (ט"ז כ"א). סיום חייו של שמשון נפגשים עם אל הדגן – דגון.

יהודה קיל¹⁰³ מביא אפשרות זאת, אך במקביל מביא גם דעה נוספת של הרד"ק הטוען (שמואל א' ה' ד') "כי דגון מטבורו ולמטה היה צורת דג, לפיכך נקרא דגון, ומטבורו ולמעלה צורת אדם (כעין הסירנות)". כשנזכר בכך שהפלישתים הם (במקורם) עם ימי, נבין אל נכון את תיאור הפסל הנופל על המפתן (שמואל א' ה' ד'): "וישכמו בבקר ממחרת והנה דגון נפל לפניו ארצה לפני ארון ה', וראש דגון ושתי כפות ידיו כרתות אל המפתן רק דגון נשאר עליו" (רד"ק, שם). "רק דגון נשאר עליו – צורת דג נשאר עליו", כלומר, חלקו העליון של דגון הנראה כאדם נכרת, ומה שנשאר ממנו, זה רק הדג עצמו¹⁰⁴.

גבעה¹⁰⁵ (י"ט י"ב)

גרסיאל טוען (עמ' 75) כי הפסוק (הושע ט' ט') רומז לחטא הגדול של אנשי גבעה וכי הנביא משתמש במדרש הבנוי על אוקסימורון: "העמיקו שחתו כימי הגבעה". הניגוד בין

⁹⁹ קדמוניות היהודים ספר חמישי ח' ד' (בתרגום א. שליט) עמ' 285 ירושלים ות"א.

¹⁰⁰ יאיר זקוביץ ואביגדור שנאן 'לא כך כתוב בתנ"ך', ת"א 2004 עמ' 79.

¹⁰¹ דוד גרוסמן, 'דבש אריות' ת"א 2006, עמ' 45.

¹⁰² גרסיאל מתעכב (שם) על הנקודה שמשון שהיה נזיר מבטן אמו, יוזם משתה.

¹⁰³ יהודה קיל, פירוש 'דעת מקרא' לספר שמואל, ירושלים התשמ"א, עמ' מ"ט.

¹⁰⁴ אמנם, י. אהרוני (תולדות א"י עמ' 155 וכן בהסברים על 'הדת הכנענית' עמ' 132) טוען בתקיפות כי "האל הראשי של הפלשתים, דגון, הוא אל כנעני קדום – אל פוריות האדמה ויבול הדגן (כלומר, אין לו שום קשר עם דגים וים!).

¹⁰⁵ על אי השימוש בשמות בפרקי 'פלגש בגבעה' (ומתוך כך, הקושי במציאת שמות לדרישה), ראה רחל רייך, אנונימיות כאמצעי ספרותי בשופטים י"ט-כ"א, 'בית מקרא' (מד) קנ"ח, תשנ"ט, עמ' 256-260.

הגבעה המוגבהת לבין המעשה השפל והנמוך של תושביה – אנשי בנימין. קשה להבין מדוע גרסיאל הוצרך לברוח לפסוק בהושע, כשאותו עקרון מופיע גם בפרקנו (כ' כ"א): "ויצאו בני בנימן מן הגבעה וישחיתו בישראל".

בעל תמר (כ' ל"ג)

המקום לא ידוע (אליצור עמ' קע"ז), כך שהרצון לדורשו כמדרש שם, גדול יותר¹⁰⁶. האם שם זה לא מזכיר את העשן שהתמר מהגבעה השרופה (כ' מ'): "עמוד עשן" (השווה שיר השירים ג' ו').

מנוחה (כ' מ"ג)

קאסוטו (במקום) ואליצור (עמ' קע"ח) הציעו כי פסוק פיוטי זה – "פתרו את בנימין הרדיפהו מנוחה הדריכהו" – המובא תוך כדי הסיפור, מרמז במילה מנוחה, הן לעיר בנימין מנחת (עיי' דברי הימים א' ח' ו' וכן שם ב' נ"ב. עיר זו מזוהה במקום בו נמצאת שכונת מלחה של ימינו), שאויבו של בנימין רדף אותו עד שם, והן לכך שהאויב לא נתן לבנימין מנוחה.

גדעם (כ' מ"ה)

גם מקום זה אינו ידוע (אליצור עמ' קע"ט). אולי הוא מרמז על הגדע שבט מישראל (כ"א ו'): "נגדע היום שבט מישראל".

¹⁰⁶ הרב בן ציון קריגר ('אליהו – נביא בעין הסערה' מרכז שפירא תשס"ו עמ' 56 בהערה) מציין כי "כלל הוא בידי חז"ל שאם לא מצאנו בכל המקרא כולו שם מקום... השם בא ללמדנו", ומפנה לפתיחתא רות רבה ב' לעניין קבורת יהושע.

קשה לומר שהמקום נקרא על שם עץ תמר שהיה שם, בשל העובדה כי עץ התמר של דבורה היה חריג בנוף ארץ בנימין (עצי התמר היו שכיחים במדבר בתור נקודות ציון כדי לסמן את הדרך, כך מציע ירמיהו [ל"א כ'] לבני יהודה לעשות בדרכם לגולה, כדי למצוא את דרכם חזרה ארצה – "הציבי לך ציונים, שמי לך תמרוזים (=עצי תמר קטנים, שעוד יגדלו עד חזרת הגולים לארץ)". אם כי במקרה זה, ירמיהו השתמש במשחק מילים על 'בכי התמרוזים' של רחל [ל"א י"ד – מספר פסוקים קודם], שהוא מלשון מרירות – מצודת ציון. לכן היה נקודת ציון למיקומה של השופטת [ד' ה']. בה במידה, ניתן להזכיר את עץ הרימון שתחתיו ישב שאול (שמואל א' י"ד ב') כפי שציי'ן יהודה קיל 'דעת מקרא', פירוש לספר שמואל, מוסד הרב קוק, ירושלים. עמ' קכג. אם כך, לא היה עוד תמר באזור.

אפילוג – הסבר תופעת מדרשי השמות¹⁰⁷

מהם ההסברים לתופעת מדרשי השמות עד כה? חוקרי המקרא מתייחסים ברובם בחשדנות לידיעותיהם הבלשניות של המבארים, והסברי השמות מצויים במקרא אינם מתקבלים בדרך כלל על דעתם. זאת "אטימולוגיה עממית" אומרים הם לעיתים קרובות בביטול. כבר נתברר למעלה, כי הקשרים הלשוניים-אטימולוגיים בין השם לבין באורו הם באמת רופפים על פי רוב במקרא – אך הדיוק הפילולוגי אינו קנה מידה יחיד להערכת תופעה נכבדה מעמיקה, ורבת משמעות (לאו דווקא במובן הבלשני הצר) כגון זו.

לעומת גישה זו, הפרשנות המקובלת בידינו כלל אינה רואה בעיה במדרשי שמות למיניהם. היא סומכת על האותנטיות של השמות ופירושיהם כפי שנתפרשו במקרא. מוצאים אנו במדרש ובפרשנות הקדומה דיון בכל שם ושם בפני עצמו. "נח – זה ינחמו" (בראשית ה' ל') – לא השם המדרש ולא המדרש השם. וכן בכל מקרה ומקרה טרחו לבאר את הכתובים וליישר את הקושיות, ולהרחיב ולנאות את דברי הכתוב. אך לא מצאנו בדברי קדמונינו דיון בבעיה בכללותה.

בבקשנו את ההסבר המתקבל, עלינו יהיה להתחשב גם בהיבטים פסיכולוגיים, על מנת להבין לרוחם ולדעת מה היה בדעתם להגיד במדרש השם. ראשית, אין כל הכרח להניח שהשמות הומצאו בכל הזדמנות; גם המקרא אינו סובר כך. משה קורא לבניו בשמות: גרשם¹⁰⁸ (שמות ב' כ"ב) ואליעזר (שמות י"ח ד'), כששני השמות ידועים כבר מקודם: דמשק אליעזר עבדו של אברהם (בראשית ט"ז ב'), וגרשון בן לוי דודו של עמרם אבי משה (שמות ו' ט"ז). גם השם יהודה מופיע מראש בשינוי קל: יהודית בת בארי החיתי אשת עשו (בראשית כ"ו ל"ד) ועוד.

אולם אם השמות ידועים היו כבר, לשם מה איפוא בא המדרש? עלינו להיות זהירים בשאלנו כך. אנו מעבירים בזה את גישתנו התכליתית ומייחסים אותו לאדם השמי בתקופה הקדומה. נראה שאין מקום כלל לשאלה: לשם מה. לא לצורך בקשת תכלית מסויימת נאמרו הדברים. מוטב לראות במדרש תוצאה וביטוי לכאבו הנפשי של המדבר. המקרא אינו מזלזל בשמות, להפך הוא מקדיש מקום ניכר לשמות ומדרשיהם. יתר על כן, בשעה שהכתוב בא לתאר את מדרגתו הנעלה של משה בהשוואה עם האבות, מבליט הכתוב את הדבר על ידי עליונותו בהכרח שם ההויה, שהאבות לא ידעוהו. "וארא אל

¹⁰⁷ ע"פ סיכום מאמרו של ד. אליצור.

¹⁰⁸ אולי כדאי להזכיר כאן את מדרש השם של גרשם "כי גר הייתי בארץ נכריה", הוא חלקי; הרב מדן (בשיחה בע"פ) הוסיף ששמו נגזר גם מכך ששמה גורש מארצו.

אברהם אל יצחק ולא יעקב בא-ל שדי ושמי ה' לא נודעתי להם" (שמות ו' ג). משה זכה להכיר גם את השם הזה ולכן דרגתו נעלה יותר.

מתוך כל החשיבות הרבה הזאת שייחסו לשם, מובן שהשמות העמיקו ביותר את מחשבתו של האיש באותה התקופה. מדרשי השמות הן עדות לאותה מתיחות שהייתה מסביב לשמות ותוצאה ממנה. בשעה שאנו מעיינים במדרשים אלה מזכירים הם במידת מה את הנואמים במסיבות וחגיגות שונות. הזרזים שבנואמים אלה דורשים את שמו של בעל השמחה כמין חומר ומוצאים בו רמזים לקורות חייו. כך גם המדרש המקראי בא רק לבקש קשר בין השם לבין קורות חייו, נסיבות לידתו וכדומה של האיש הנקרא בשם זה. כוונתו של הדורש במקרה כזה אינה אלא לומר: באמת מתאים השם לאיש, קורות חייו מאשרים זאת.

אפשר להעמיק יותר בתיאור מצבו הנפשי של הדרשן המקראי. רבה השמחה במעונם של ההורים בעת הולדת הבן. שמחה זו מביאה את ההורים לידי התרוממות נפשית, למין אקסטזה, והם מבטאים מילים או קוראים קריאה, דברים שיש קשר בינם ובין השם, דמיון בצלצול הקולות העיקריים של השם. אך מקורו של באור זה אינו במחשבה ההגיונית, מקורו בכוחות אי רציונליים¹⁰⁹.

ניתן לומר כי לא מן הנמנע שהשם בו נקרא האדם בלידתו, הוא אותו השם בו מכונה האדם במקרא. דוגמא לכך ניתן למצוא בדברי חז"ל¹¹⁰: "הוא ברק הוא לפידות הוא מיכאל". אני רואה בכך את האפשרות להבין ששמו של ברק כשנולד היה מיכאל¹¹¹, בחייו (או על פי המאורע החשוב בחייו - הקרב עם סיסרא) הוא נקרא 'ברק', וביחסיו עם דבורה הוא נקרא 'לפידות'. לא את כל השמות המקוריים של הדמויות שאנו דורשים את שמותיהן אנו יודעים, אך זה לא אמור למנוע ממנו לדרוש את שמותיהן, להפך, חובה עלינו לדורשם. נחטא לאמת אם נברח ממדרשי שמות בטיעון "התנ"ך הוא קדוש, כל מילה בו היא אמת ולכן לא נעז לדרוש בו אפילו שם". טיעון מעין זה, מונע ממנו להבין את אשר כותבי המקרא רצו לרמז לנו באמצעים הספרותיים שעמדו לרשותם (מסירה בעל פה, ובהמשך

¹⁰⁹ הרהורים אלו, שנכתבו ע"י דב אליצור בצעירותו כשלמד תנ"ך, מקבלים משנה חשיבות כשמתברר שכיום מדובר בפסיכולוג פרופ' דב אליצור; גם הפסיכולוגיה המודרנית מסכימה שיש דברים לא רציונליים שאינה יכולה להבין, אך הם הוכחו כנכונים.

¹¹⁰ ילקוט שמעוני מ"ב.

¹¹¹ אין צורך להרחיק לכת ולנסות לדרוש את שמו של מיכאל כמלאך ושר של ברד, כהקבלה ל"מן השמים נלחמו... עם סיסרא" (ה' כ"א).

כתיבה אך ללא סימון, הדגשה ופד). כמובן, אין בכך כדי לטעון שודאי הבנו את כוונת הכותב, ולכן שומה עלינו להמשיך, לחקור ולדרוש.

יש לומר בהקשר זה, כי אמונת ישראל שספרי התנ"ך נכתבו בנבואה או ברוח הקודש (כל ספר לפי דרגתו), רק גורמת לכך להבין שריבוי רמזים באותה מילה במקרא, לא הופכת את העיסוק במקרא לחול, אלא, להפך, רק מרוממת את הלימוד בו¹¹². אחתום בדברי בן ישי¹¹³: "אולי נגיע לידי מפעל מסכם, לידי אוצר כולל של מדרשי השם במקרא. ברור שגם סיכום כזה יהיה ארעי בלבד, ושערי חידוש לעולם לא ייסתמו".

¹¹² אם כי מאמר זה הינו טכני ברובו, ומטרת הלימוד בתנ"ך היא לא כספר שנעים לנתחו, אלא כספר חיים הבא ללמד אותנו גם בחיינו אנו. עבודה זו יכולה להיות עוד כלי עזר לצורך מטרה זו.

¹¹³ מ. בן ישי, עמ' רפ"ז.